

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

aem.az

e-ISSN: 2789-6919

VII ELMİ QAYNAQLAR TEZİSLƏR TOPLUSU

**VII COLLECTION OF THESES ON
SCIENTIFIC SOURCES**

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 0.864

VII ELMİ QAYNAQLAR

Tezislər toplusu

DOI: <https://doi.org/10.36719/2023/VII>

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal
Impact Factor: 0.864

VII Collection of Theses on **SCIENTIFIC SOURCES**

Bakı – Bakı
2023

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

On 01.03.2021, the journal
was included in the register
of Press publications of the
Ministry of Justice of the
Azerbaijan Republic
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

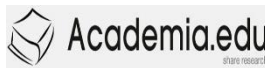
Editorial address:
Az1073, Bakı,
Metbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
tezis.tedqiqat@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6910
DOI: 10.36719

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
sevincsadigova@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
sevincsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçisi

Şamxal ŞABIYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
shebiyev85@mail.ru

Assistant editor

Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
PhD Türkan İSMAYILOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
PhD Turkan ISMAYILOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HƏCİMEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Tərxan CƏBRAYILOV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYINOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDİYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Şafag ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HƏCİMEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLİMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tarkhan JABRAYILOV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər JAFAROV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerdən KAJİBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Polixexnik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZİMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uqanbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nataly MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULIYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristetini / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Elza ALİŞOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnöz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu /
Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULIYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi /
Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aliyə RZAYEVA, AR ETN, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərid NAĞIYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Riyaziyyat və mexanika

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı
Univeristeti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Mövlud HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv
Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Uganbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAELI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction
Engineering / Russia
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute /
Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the
Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and
Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov /
Russia

Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibadulla AGHAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Institute of Natural Resources / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Farid NAGHIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

Mathematics and mechanics

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Movlud HUSEYNOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Adilə Əsədova
Qərbi Kaspi Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
adila.asadova@wu.edu.az

**-LAR (-LƏR) KƏMIYYƏT ŞƏKİLÇİSİNİN
ONOMASTİK VAHİDLƏRDƏ İŞLƏNMƏ ÇALARLARI**

Açar sözlər: kəmiyyət, kateqoriya, üslubiyyət, onomastika, şəkilçi –lar(-lər)

Keywords: quantity, category, stylistics, onomastics, suffix –lar(-lər)

Maddi varlıqlar əksəriyyəti tək və cəm olmaqla iki hissəyə bölünür. Lakin sayılması mümkün olmayan əşyalar da vardır ki, bu cür əşyalar digər vasitələrlə hesablanır. Türkologiyada qəbul olunmuş kəmiyyət şəkilçisi -lar(-lər) Azərbaycan dilində də əsas kəmiyyət şəkilçisi kimi qəbul edilir. Tək isimlərə -lar (lər) şəkilçisi artırılmaqla əşyanın ümumi çoxluğu göstərilir və hər hansı bir əşyanın, hadisənin, məlumatın birdən artıq olduğu bildirilir. Lakin kəmiyyət şəkilçisi –lar(-lər)-in vəzifəsi bununla bitmir. -Lar(-lər) ümumi isimlərə əlavə olunduğu kimi, xüsusi isimlərə-onomastik vahidlərə də əlavə olunur ki, bu zaman ümumi isimlərdə olduğu kimi tam qrammatik xüsusiyyət deyil, müəyyən dərəcədə məcazlıq daşıyır; Nizamilər, Sabirlər, Vaqiflər və s. -Lar(-lər) onomastik vahidlərə artırılaraq üslubi çalarlar yaratdığı kimi, eyni zamanda onomastik vahidlərin yaranmasına da xidmət göstərir. -Lar(-lər) şəkilçinin onomastik

vahidlər əmələ gətirməsini dilçi alimlər tədqiqatlarında geniş də olmasa, müəyyən qədər işıqlandırmışlar. Professor Afad Qurbanov Azərbaycan onomalogiyasının əsasları kitabında – lar(-lər) kəmiyyət şəkilçisindən bəhs etmiş, “morfoloji yolla yaranan onomastik vahidlər” bölümündə -lar(-lər) kəmiyyət şəkilçisi kiçik başlıq altında verərək adıgedən şəkilçini sözdüzəldən şəkilçi kimi göstərmiş, toponimlərin, antroponimlərin, hidronimlərin, zoonimlərin –lar(-lər) vasitəsilə yaranmasından nümunələr gətirmişdir: Qullar, Kürdlər, Mollalar, Ərəblər (toponimlər); Xanlar, Bəylər, Ağalar, Şahlar (antroponimlər); Tatlılar, Qozlar (hidronimlər); Bozlar (zoonimlər) və s. (Qurbanov, 333).

Tədqiqatçıların əsərlərində -lar(-lər) kəmiyyət şəkilçilərinin onomastik vahidlərdə rolu barədə az da olsa məlumat vardır. Professor S.Mollazadə tədqiqat əsərlərində -lar(-lər) kəmiyyət şəkilçisinin toponimlərin əmələ gəlməsindəki rolunu göstərmişdir. Onomastikanın bütün qruplarında - antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlərində -lar(-lər) kəmiyyət şəkilçisinin rolu özünü göstərir və bu, -lar(-lər) kəmiyyət şəkilçisinin qrammatik xüsusiyyəti deyil, üslubi, məcazi formasında işlənməsidir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, A. (2019). Azərbaycan onomastikasının əsasları, II cild. Bakı, 333 s.

Ruhiyyə Nağıyeva
Qərbi Kaspi Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ruhiyye.nagiyeva.81@mail.ru

QƏDİM MƏDƏNİYYƏT BEŞİYİ ŞUŞA

Açar sözlər: Şuşa, ansambl, xanəndə, musiqi alətləri, rəqqas

Keywords: Shusha, assembly, singers, musical instruments, dancers

Xalq şairi S.Vurğun isə demişdir. Şuşanı əbəs yerə musiqi və poeziyanın beşiyi adlandırmırlar. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün məşhur oxuyan və çalanlar Şuşada doğulmuşlar. F.Şuşinski “Sadıqcan “ adlı kitabında XIX əsrdə Şuşa şəhəri bütün Qafqaz üçün bir konservatoriya rolunu oynadığından yay vaxtları Zaqafqaziyanın hər yerindən buraya şairlər, dramaturqlar, bəstəkarlar, məşhur artistlər və musiqiçilər toplaşaraq teatr tamaşaları göstərir, toy, şənliklərində və musiqi məclislərində iştirak edirdilər. Qarabağda məsəl var, deyərlər “Şuşanın uşaqları ağlayanda “Segah”, güləndə “Şahnaz” üstündə gülərlər.

Məşhur sovet musiqişünası V.S.Vinoqrodov “Üzeyir Hacıbəyov və Azərbaycan musiqisi” adlı əsərində yazmışdır: “Şuşa musiqi istedadlarının beşiyi idi. Bu füsunkar təbiətli yerin xoş avazlı xanəndələri Zaqafqaziyanın kənarlarında şöhrət qazanmışdır. Onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərqi başqa ölkələrində təmsil etmişlər” (Vinogradov, 1938).

Musiqi və xanəndələr beşiyi Qarabağda şairlərin əksəriyyəti ya müəyyən bir musiqi alətində çala bilməmiş, ya da məlahətli səsə malik olmuşlar. Onlar musiqiçiyə və ifaçıya

yüksək tələblə yanaşır, onları layiqincə qiymətləndirməyi bacarırdı. Əvvəllər “Məclisi-üns” ilə “Məclisi-fəramuşan” arasında cüzi sərinclik olsa da, bu münasibət sonralar aradan qalxmış və səmimi dostluq əlaqəsi yaranmışdır. Hətta məclis üzvləri bir-birilərinə qonaq getmiş, yığıncaq və müşavirələrdə iştirak etmişdilər. “Məclisi-üns”ün üzvlərindən Bəhram bəy Fə dai, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Cəfər “Məclisi-fəramuşan”ın yaxın iştirakçıları olmuşdular. Nəvvab həmişə Natəvanın hal-əhvalını soruşmuş, hətta onun “səsi-sədasi” gəlməyəndə xüsusi məktub yazıb səbəbini xəbər almışdır. Başqa şəhərlərdən gələn məktublar, müzakirəyə ehtiyacı olan məsələlər hər iki məclisin müzakirəsindən keçər və birgə nəticəyə gəlirdilər. Arifanə söhbətlər olan belə məclislərin əsas mövzusu ədəbiyyat, şeir və musiqi idi.

Tanınmış musiqi tədqiqatçısı Vladimir Korqonov isə “Qafqaz musiqisi” adlı əsərində yazmışdır: “Zaqafqaziyaya musiqi xadimlərini, çalğıçı və xanəndələri şeir, musiqi və mahnıların füsunkar vətəni olan Şuşa verirdi. Bütün Zaqafqaziyaya yeni mahnılar, yeni motivlər gəlirdi” (Korqanov, 1908: 28). Şuşada ilk musiqi məktəbinin yaradıcısı Xarrat Qulu Məhəmməd oğlu olmuşdur. O, Şuşada ən yaxşı muğamat bilən məşhur musiqişünas idi. Xarrat Qulu məclisə gözəl səsi olan gəncləri cəlb edərək məhərrəmlik təziyyəsinə keçirmək üçün onlara muğamatı və oxumaq qaydasını öyrədirdi. Şəbihgərdanlıqın xanəndəlik sənətinin inkişafında müəyyən təsiri olmuşdur. Xarrat Qulunun özünün də gözəl səsi vardı. O, şərq musiqisini dərinləndirirdi, həm də şeirlər yazırdı. Onun bir çox şeirləri və qəzəlləri məlumdur. Bu mahir musiqişünas din xadimlərinin təsiri altında olduğuna görə xalq məclisində çıxış etməzdi. Xarrat Qulunun məclisində xanəndələrin oxumaq tərzləri ümumi qayda və ənənəyə əsaslanırdı. Xanəndə dizi üstə oturub oxuyardı. Onlar qavalı

çox gözəl vurur, oxuyarkən tərpənməz, bəzən isə gözlərini yumar, bəzən də yarı halda açardı. Üzlərinin görkəmi dramatik olardı. Bütün bunlar sənətə qarşı məsuliyyət və tələbkarlıq hiss etməyin nəticəsi idi. Bu məktəb Azərbaycanda vokal və çalğı musiqisinin inkişafında görkəmli rol oynamış, bir sıra musiqi sənətkarlarının yetişməsinə səbəb olmuşdur. Onların arasında Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Mirzə Sadiq Əsədovlu, Əbdülbaqi Zülalov, Keçəçioğlu Məhəmməd, Mirzə Muxtar, Cabbar Qaryağdıoğlu kimi muğam ustaları yetişdi. F.Köçərli Xarrat Qulunun sənətinə yüksək qiymət verərək yazırdı. “Kərbəlayi Qulunun sənəti xarratlıq idi. Çox dəqiq və əhli zövq şirin kəlam bir şəxs idi ki, cümlə Şuşa əhli onu əziz və mehriban tutardı. Öz sənətində artıq məharəti olduğu kimi elmi-musiqidə dəxi baxəbərənün və Qarabağın məşhur xanəndələri onun dəstpərvərləridir (Köçərli, 2007: 130). Xarrat Qulunun ölümündən sonra Şuşada Kor Xəlifə adlı birisi musiqi məktəbi açmışdır. O, tələbələrə muğam oxumağı və tar, kamança çalmağı öyrədirdi. Kor Xəlifənin məktəbi bir çox musiqiçilər yetişdirmişdi. Ölümündən sonra məktəb bağlanır. XIX əsrin 80-ci illərində Şuşada yeni bir məclis yaranır. Bu musiqi məclisini Ağa Nəvvab xanəndə Hacı Hüsünün yaxından köməyi ilə “Xanəndələr məclisi” yaratmışdı. Eyni zamanda Mir Möhsünün Nəvvab musiqiyə həsr etdiyi məşhur traktatı - "Vüzuhül-ərqam" risaləsində ayrı-ayrı muğamların, bəzi dəstgahların mənşəyi və onların adlarının kökü haqqında məsələləri araşdırıb, muğamların şeir mətnləri ilə əlaqəliliyi, ifaçı ilə dinləyicinin qarşılıqlı münasibətləri, akustika baxımından optimal yerləşməsi problemlərinə toxunub. İlk dəfə olaraq, musiqiyə dəstgah terminini gətirib və o dövrdə Qarabağda məlum olan altı dəstgahın - Rast, Mahur, Şahnaz, Rahavi, yaxud Rahab, Çahargah və Nəva dəstgahlarının adını çəkib. Bundan başqa alim həmin əsərdə Qarabağ musiqiçiləri

tərəfindən ifa olunan 82 mahnı və muğamın da adlarını qeyd edib.

XIX əsrin birinci yarısında Şuşada ilk sazəndə dəstə və ansamblar yaradılır. F.Şuşinski "Sadıqcan" adlı kitabında musiqişünasların musiqi tariximizi bilmədən bir çox məsələləri düzgün işıqlandıra bilmədiklərindən səhvlərə yol verirlər. Onlar ilk musiqi ansamblının birinci dəfə 1941-ci ildə guya Əhməd Bakıxanov tərəfindən yaratdığını iddia edirlər. Bu, tarixi əsas olmayan dərviş bayatılardır. Bəziləri ilk çalğı alətləri orkestrinin 1920-cı ildə və yaxud 1931-ci ildə Azərbaycan radiosunun nəzdində bəstəkar M.Maqomayevin təşəbbüsü ilə Ü.Hacıbəyli rəhbərliyi ilə ilk notlu "Şərq orkestri" yarandığını bildirir (Şuşinski, 2007: 42).

Məşhur A.Dümanın səyahətnaməsindən bizə bir daha məlum olur ki, 1859-cu ildə Şamaxıda Mahmud ağanın məclisində qonaq olarkən 11 musiqiçi və rəqqasələrdən ibarət musiqi ansamblı qonaqlar üçün çalıb oynamışlar. Sadıqcanın sənətinə və şəxsiyyətinə son vurulan Mahmud ağa onu xanəndə Hacı Hüsü ilə tez-tez Şamaxıya qonaq dəvət edərdi. Bu isə Xan qızı Xurşudbanu Natəvanı əsəbiləşdirərdi. Çünki Sadıqcan Xan qızının məclislərinin yaraşığı idi. Sadıqcan toy şənliklərində və məclislərdə çalmaqla bərabər, Şuşada və Tiflisdə göstərilən teatr tamaşalarının fasilələrində bir tarzən kimi çıxış edirdi. Məsələn, 1886-cı il dekabrın 29-da Tiflisin "Arşruni" teatrının binasında M.F.Axundovun "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyası tamaşaya qoyulmuşdu. Həmin tamaşanın afişasında yazılmışdı ki, tamaşanın fasilələrində məşhur tarzən Sadıq çalacaq, xanəndə Mirzəli isə oxuyacaq. Tiflisdə çıxan "Kavkazskoye obozreniye" adlı siyasi, ədəbi və yumoristik qəzet də bu tamaşa haqqında maraqlı yazılar vermişdi. Qəzetdə "Teatr və musiqi" rubrikası altında dərc olunmuş məqalədə Sadıqcanın və xanəndə Mirzəlinin çıxışlarına aid məlumatda

deyilirdi: "Komediya səhnədə sönük keçdi... Tamaşanı maraqlı edən, əsasən, sazəndələr idi. Tarda bütün Zaqafqaziyada birinci tarzən sayılan məşhur Sadıq çalırdı. Onun çalğısı aydın, sənətkarlıq cəhətcə dəqiq idi. Sadıqcana qədər tarı, adət üzrə, diz üstündə qoyub, əyilərək çalardılar. Sadıqcan tarın tarixində ilk dəfə onu sinə üzərində əlində tutaraq çalmağa başlamışdı. Sadıqcana qədər tarın beş simi vardı. O, tara altı sim də əlavə edib, onun sayını 11-ə çatdırmışdır. Professor Saşa Oqanezaşvili yazır ki, Sadıq tara 8 sim əlavə etmişdir. Bunlar "re" və "sol" səslənir! (Oqanezaşvili, 1927: 35).

Ədəbiyyat

1. Vinogradov, V. (1938). Uzeir Gadzhibekov i Azerbaydzhanskaya muzyka. Moskva.
2. Korqanov, V. (1908). Kavkazskaya muzika. Tiflis, s.28.
3. Köçərli, F.B. (2007). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı, s.130.
4. Şuşinski, F. (2007). "Sadıqcan". Bakı, s.42.
5. Oqanezaşvili, S. (1927). "Azərbaycan xalq musiqisinin vəziyyəti". "Dan ulduzu" jurnalı. Tiflis, №3, s.35.

İsa Hüseynov

Lənkəran Dövlət Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
isabey57@gmail.com,

Aytac Musayeva

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
aytacmusayeva38@gmail.com

KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏAL İNTERAKTİV TƏLİM ÜSULLARININ TƏTBİQİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

*Açar sözlər: kimya, tədris vasitələri, fəal təlim üsulları,
dəmir, oyun-tapmaca*

*Keywords: chemistry, teaching aids, active learning
methods, iron, puzzle game*

Kimya fənninin tədrisi üzrə dövlət standartı təlim prosesinə fəal yanaşmanın üstünlüklərini, şagirdlərin fənn bacarıqlarının kompleks şəkildə inkişafı, öyrədici, informativ, kommunikativ kompetensiyaları formalaşdıran fəaliyyət üsullarını kimyanın tədrisi prosesində hazırda prioritet üsullar kimi tətbiq edilməsini vacib hesab edir. Tədris prosesinin maddi-texniki təminatı bu məsələlərin həlli üçün kifayət qədər səmərəli və əlçatan olmalıdır ki, təhsil prosesinin iştirakçılarının hamısı bu imkanlardan maksimum yararlana, istifadə edə bilsinlər. Ona görə burada yalnız indi tətbiq edilən təlim vasitələri deyil, həm də gələcək üçün yeni - perspektiv vasitələrin yaradılması və tədris prosesinə cəlb olunması vacibdir.

Kimya fənni təbiyyat elmi olaraq özündə həm nəzəri, həm də praktik məsələləri cəmləşdirən və nəzəriyyə ilə praktikanın bir-biri ilə bağlılığını təmin edən elm sahəsidir. Təhsilalanlar

təhsil müəssisələrində kimya üzrə aldıkları ilk nəzəri bilikləri-kimya anlayışları, terminləri, qanunlar, kimyəvi elementlər, maddələr və s. tədris prosesində müntəzəm olaraq sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyə doğru inkişaf etdirərək kimyəvi reaksiyaları, sonra isə bu reaksiyaların yer aldığı istehsal proseslərini öyrənirlər.

Təhsilalanların dərsləri yalnız nəzəri olaraq öyrənməsi onların idrak fəallığına, prosesi qavrama və dərk etmə qabiliyyətinə passiv təsir göstərir. Bu məsələni öyrənmənin aktiv fazasına yönəldilməsi tədris prosesində kimya fənni üzrə mühüm uğurların əldə edilməsinə imkan verir. Öyrənmənin aktiv fazası dedikdə hazırda tətbiq olunan yeni tədris vasitələri, aktiv dərslərin təşkili, slaydlar, videoçarxlar, virtual laboratoriyalar və multimedia sistemlərindən səmərəli istifadə nəzərdə tutulur.

Hazırda sosial şəbəkələrin, multimedia vasitələrinin hər kəsin ixtiyarında olduğu bir zamanda kimyanı yalnız nəzəri biliklər üzərindən dərinlən öyrənmək və sevmək lazımı fayda verməz. Çünki təhsilalanlar bu sistemlərdən istifadə edərkən orda aparılan kimyəvi təcrübələr, istənilən istehsal prosesləri və kimyəvi texnologiyalar haqqında özləri birbaşa məlumatlar ala bilirlər. Onlarda bu müşahidələrdən sonra, həmçinin müəllimin dərsi təcrübələr üzərindən və ya multimedia vasitələrinin köməyi ilə aparmaq qabiliyyəti nümayiş etdirməsi nəticəsində tədrisin gedişində kimya dərslərində eşitdiklərini, nəzəri olaraq qavradıqlarını təcrübə şəkildə təsdiqini görmək və baş verən kimyəvi prosesləri dərinlən anlamaq istəyi yaranır. Onlar apardıqları təcrübələrdə aldıkları yeni maddələri, onların rəngini, aqreqat halını, reaksiya şəraitini görə və hiss edə bilirlər. Bu təcrübələr vasitəsilə təhsilalanlar istənilən kimyəvi reaksiyanı aparmaq üçün, reaksiya tənliyi əsasında müxtəlif hesablamalar, son məhsulun çıxımı və onun artırılması üçün

lazım olan hesablamaları aparmaq qabiliyyətinə yiyələnir və bununla da konkret praktik bacarıqlar və vərdişlər əldə edirlər.

Kimyada tətbiq oluna bilən fəal təlim üsullarından bir neçəsinin dərslərin gedişatı zamanı tətbiqi nümunəsini tədqim edirik. Bu üsullardan biri də əyləncəli oyun üsuludur. Qeyd etmək lazımdır ki, əyləncəli oyun üsulu oyun xarakterli olduğundan ilk baxışda həddən artıq sadə və bəsit görünə bilər, lakin məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, təhsilalanlar kimya fənnini öyrənməyə başladıkları dövrdən etibarən dərslərin gedişində əyləncə tipli sual və tapşırıqlardan nə qədər çox istifadə edərlərsə, onların kimyaya bağlanmaları, onu maraqlı bir fənn kimi görərək sevmələri real görünər və bu proses də təhsilalanların kimya üzrə aldıkları biliklərini dayanıqlı inkişafına doğru yönəldər.

Anlayışın çıxarılması üsulu “*oyun-tapmaca*” formasında keçirilir və təhsilalanlarda yüksək fəallıq yaradır. Təhsilalanlara təqdim olunan “*oyun-tapmaca*” üsulunun mahiyyəti əsasən ondan ibarətdir ki, əvvəlcə müəllim lövhədə dairəvi kart asır, onun arxasında təhsilalanlardan onların tapması tələb olunan anlayışı yazır. Kartın yazı olmayan tərəfini təhsilalanlara nümayiş etdirilir və gizlədilmiş anlayışların xüsusiyyətlərinə aid bir neçə yönəldici sözlərdən istifadə edərək onlara bir neçə sadə “*ip ucları*” verir. Təhsilalanlar həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq tələb olunan gizlədilmiş anlayışı tapmağa cəhd edirlər. Əgər təhsilalanlar anlayışı tapmaqda çətinlik çəksələr, müəllim əlavə olaraq yeni xüsusiyyətlər sadalayaraq onlara yeni “*ip ucları*” verir. Təhsilalanlar öz fərziyyələrini səsləndirdikdən sonra müəllim bu tapmacanın düzgün cavabının tapılıb-tapılmaması barədə məlumatı hamıya çatdırır və yazılan sözü, sözləri və ya ifadəni açıqlayır.

Burada bir məsələyə - təlimin forma və üsullarının tədris olunan mövzuya uyğun şəkildə seçilməsi məsələsinə xüsusi

diqqət yetirmək vacibdir. Çünki müəllim cari tədris planını tərtib etdiyi zaman kimya dərində hər hansı bir mövzu üzrə hansı təlim forma və üsullarını tətbiq edəcəyini qabaqcadan planlaşdırmalı və özü əvvəlcədən hansı üsulun tətbiq ediləcəyini müəyyən etməli, əvvəlcədən bu işə yaxşı hazırlıqlı olmalıdır. Məs., kimya dərində “*Dəmir*” mövzusunda aid dər nümünəsinin qısa icmalına nəzər salsaq aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirmiş olarıq:

Müəllim “*Dəmir*” mövzunu tədris edərkən tədris prosesinə əvvəlcədən müəyyən etdiyi “*Anlayışın çıxarılması*” təlim üsulunu tətbiq edərsə, təhsilalanlara əvvəlcədən qeyd etdiyimiz kimi, aşağıdakı açar suallarla müraciət edə bilər:

1. Adına “səma daşı” deyirlər. 2. Gümüşü-ağ rəngli plastik metaldır. 3. Çuqun və polad istehsalında tətbiq olunur. 4. Qanda hemoqlobinin tərkibində olur. 5. 2 və 3 valentli olur.

Seçilən bu üsul üzrə mövzuya davam edən müəllim daha sonra qrupa müəyyən əlavə tapşırıqlar verir. Yalnız fəal/interaktiv təlim üsullarından deyil, həm də onların ənənəvi üsullarla sintezindən təşkil edilmiş tədris üsulu təhsilalanların kimyanı daha yaxşı qavramağa, əqli tərakkürlərini yüksəltməyə, məntiqi düşüncələrini inkişaf etdirməyə imkan verə bilər. Müəllimin əsas vəzifəsi təhsilalanlara mövzunu yalnız bu və digər üsullarla tədris etmək olmayıb, sadəcə onların prosesi düzgün mənimsəyə biləcəyi üsullardan birgə istifadə etməklə təhsilalanların kimya dərslərində aktivliyini təmin etmələri, onların kimyaya olan maraqlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi məsələlərinin müsbət həllinə nail olmaqdan ibarətdir.

Sevinc Abdullayeva
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
eyphoriya@inbox.ru

TƏŞKİLATLARA SOSIAL YANAŞMANIN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ

Açar sözlər: təşkilat, struktur, individ, davranış kodeksi, vəzifə iyerarxiyası, innovasiya, F.Teylor

Keywords: organization, structure, individual, code of conduct, job hierarchy, F.Taylor

Müasir dünyada baş verən proseslər – ətraf mühitin dəyişilməsi, iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi, ikinci nəsil informasiya texnologiyalarının tətbiqi, istehlakçıya əsaslanaraq keyfiyyətin idarə edilməsi, işçilərin müxtəlifliyinin tanınması və onların idarə edilməsi idarəçilik sisteminin dəyişilməsinə səbəb olub.

Təşkilat - ümumi məqsədə və ya məqsədlər sisteminə nail olmaq üçün, fəaliyyətləri planlı olaraq koordinasiya edilən insanların şüurlu surətdə birləşməsidir.

Təşkilatın xarakterik cəhəti onun məqsədinin -hüquqi statusunun, xarici mühitlə əlaqələnmə sisteminin mövcud olmasıdır. Təşkilat idarəetmə obyektidir. İdarəetmə obyektini kimi o bir-biri ilə əlaqəli elementlərdən ibarət olan bir sistemdir. Formallaşma nöqtəyi-nəzərindən təşkilatlar formal və qeyri-formal təşkilatlara bölünürlər. Mülkiyyət hüququ baxımından təşkilatların özəl, dövlət, bələdiyyə və digər növləri olur.

İstənilən təşkilat şaquli və üfüqi istiqamətlər əsasında qurulub, vəzifə iyerarxiyası və tabeçilik sisteminə əsaslanaraq fəaliyyət göstərir. Şirkətin təşkilati strukturu, ilk növbədə, onun

ayrı-ayrı bölmələri arasında dəqiq müəyyən edilmiş əlaqələrin qurulmasına, hüquq və məsuliyyətin bölüşdürülməsinə istiqamətlənib.

XX əsrin əvvəllərində fransız sənayeçisi Q.Fayol yazırdı ki, bütün menecerlər beş əsas idarəçilik funksiyasını yerinə yetirirlər. Onlar planlaşdırır, təşkil, rəhbərlik, koordinasiya və nəzarət edirlər. Hal-hazırda bu funksiyalar əsasən planlaşdırma, işin təşkili, motivasiya və nəzarətdən ibarətdir. Menecerlər şərti olaraq, təşkilatda fərdlərarası münasibətlərin və işçilərin qarşılıqlı əlaqələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan rollar kimi - tabeçilikdə olanların fəaliyyətinin motivasiyası, koordinasiyası, səlahiyyətlərinin ötürülməsi, formal nümayəndəlik: mərasimlərdə, təltiflərdə iştirak etmə, və s., lazımi informasiyanın toplanması, emalı və ötürülməsi ilə bağlı məlumatlandırmanı aparan şəxslər kimi, bilavasitə idarəetmə qərarlarının qəbulunu həyata keçirən şəxslər kimi qruplaşdırılırlar. Bir qayda olaraq, menecerlər yeni layihələrin və qərarların təşəbbüskarları kimi çıxış edir və onlar gözlənilməz dəyişikliklər və ya böhran yarandıqda, qərarların dəqiqləşdirilməsinə, resurslardan istifadəyə görə məsuliyyət daşıyırlar. Menecerlər danışıqlarda iştirak edirlər və qəbul olunan qərarlara və onların yerinə yetirilməsinə görə də cavabdehirlər.

İnkişaf etdikcə təşkilatlar bir neçə mərhələdən keçərək dəyişir, ətraf mühitə adaptasiya olurlar. Səmərəli rəhbərliyin təmin edilməsi üçün rəhbər hazırda təşkilatın hansı mərhələdə olmasını bilməlidir.

İnkişaf etdikcə təşkilatlar bir neçə mərhələdən keçərək dəyişir, ətraf mühitə adaptasiya olurlar. Səmərəli rəhbərliyin təmin edilməsi üçün rəhbər hazırda təşkilatın hansı mərhələdə olmasını bilməlidir.

Hər bir təşkilat xarici və daxili mühitin amillərinin təsiri altında fəaliyyət göstərir. Daxili mühit təşkilatın həyat fəaliyyəti proseslərini müəyyən edən bütün daxili amillərin məcmusunu ifadə edir və bütün təşkilat növləri üçün ümumi olan müxtəlif funksional sahələrdən ibarətdir. Təşkilatın daxili mühitinin funksional sahələri istehsalat funksiyası, maliyyə və uçot, kadrlar, satış, logistika, məhsulun bazara çıxarılması, məlumatlandırma funksiyası, planlaşdırma və nəzarətdən ibarətdir.

Təşkilatlar həm də daim xarici mühitlə əlaqədə olaraq, özünün mövcudluğunu təmin edir. Təşkilatın əsas vəzifəsi onun potensialının açılmasına, qarşıda duran məqsədlərə çatmağa və uzun müddət ərzində müvafiq şəkildə fəaliyyət göstərməyə şərait yaratmağa səbəb olan xarici mühitlə effektiv əlaqələr qurmaqdır. Təşkilat mütəmadi olaraq dəyişən ətraf mühitə adekvat münasibətdə olmalıdır.

Müxtəlif sahələrdə çalışan müasir təşkilatlar qeyri müəyyənlik, dinamiklik, xarici mühitin yaratdığı çətinliklər şəraitində fəaliyyət göstərməli olur. Hər bir təşkilat öz tarazlığını saxlamağa çalışır. Tarazlıq - fərdə istənilən şəraitə daha tez uyğunlaşmağa imkan verir. Dəyişikliklər yeni tarazlığın yaradılmasını tələb edir. İdarəçilikdə dəyişikliklər aparılarkən - dəyişikliyin qəbuluna nail olmağa və qrup tarazlığını və şəxsi uyğunlaşmanı bərpa etməyə diqqət yetirirlər.

Dəyişiklik hər bir zaman risklə müşayiət olunur. Lakin dəyişməmək daha böyük riskə getmək deməkdir. Hər bir təşkilat öz tarazlığını saxlamağa çalışır. Tarazlıq fərdə istənilən şəraitə daha tez uyğunlaşmağa imkan verir. Dəyişikliklər isə yeni tarazlığın yaradılmasını tələb edir. Dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin idarə edilməsi prosesi müəyyən prinsiplərə əsaslanmalıdır. Dəyişikliklərin idarə edilməsinin əsas

prinsiplərinə - yalnız faydalı və vacib dəyişikliklərin həyata keçirilməsini nəzərə almaq, əməkdaşların daimi dəyişikliklərə və yeni vərdislərin əldə edilməsinə hazır olması, təkamül dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi, müqavimət mənbələrinin hər birinə qarşı siper yaratmaq üçün adekvat fəaliyyət, həyata keçirilən dəyişikliklərin əməkdaşlar üçün əlverişli olması, dəyişikliklər prosesi zamanı həlli mümkün olmayan problemlərin identifikasiyası və s. aiddir.

XX əsrin sonlarında bəşəriyyət özünün yeni inkişaf mərhələsinə - informasiya cəmiyyətinin qurulması dövrünə qədəm qoymuşdur. Yeni cəmiyyətin formalaşması zamanı maddi istehsal, dünyagörüşü, məişət və təhsil, incəsənət və mədəniyyət kimi məfhumlar radikal dəyişikliklərə məruz qalırlar. Beləliklə, fəaliyyətin yalnız formaları deyil, mahiyyəti də dəyişir. Müasir, təkrarolunmaz şirkətlərin yaradılması, yeni təşkilatlar sisteminin formalaşdırılması, təşkilatı əvvəlcədən təyin edilmiş qaydalar üzrə işləyən donmuş bir forma kimi deyil, canlı orqanizm, müəyyən bioloji sistemin bir təzahürü kimi qavramanın zəruriliyini formalaşdırır.

Fəxriyyə İbrahimova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
abdullayevafexriyye23@gmail.com

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATDA MALİYYƏ TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: maliyyə texnologiyaları, innovasiya, big data, süni intellekt, blokçeyn, bulud texnologiyaları, maliyyə bazarı

Keywords: financial technologies, innovation, big data, artificial intelligence, blockchain, cloud technologies, financial market

Maliyyə texnologiyalarının (Fintech) tətbiqi innovativ texnologiyalardan istifadə edərək maliyyə xidmətlərinin təqdim edilməsidir. Burada söz Big Data, süni intellektin, blokçeyn və bulud texnologiyalarının tətbiqindən, robotlaşdırmadan, biometriya və s. gedir.

Başqa cür desək, maliyyə texnologiyalarının tətbiqi proqram təminatı, qoşmalar, biznes modellər və digər innovasiyaların maliyyə münasibətlərində elə bir istifadəsidir ki, onlar pulla münasibətləri daha asan, etibarlı və daha sürətli edirlər. Bundan başqa, şirkətlərin müştərilər uğrunda ənənəvi maliyyə təşkilatları ilə rəqabət mübarizəsində yeni qərarlardan və texnologiyalardan istifadə etdiyi sahəyə də maliyyə texnologiyaları (Fintech) deyilir. Fintex şirkətlərin bariz nümunəsi Azərbaycanda kommertiya banklarıdır.

Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi maliyyə texnologiyaları dedikdə «texnologiyaların yaratdığı elə bir maliyyə innovasiyalarıdır ki, onlar yeni biznes-modellərinin, qoşmaların, proses və ya məhsulların yaradılmasına gətirib çıxara bilər. Onlar isə gələcəkdə maliyyə bazarlarına,

institutlarına və ya maliyyə xidmətlərinə təsir göstərəcək». Maliyyə texnologiyalarına misal kimi Bazel komitəsi qarşılıqlı kreditləşmə üzrə kraudfanding xidmətini, qarşılıqlı kreditləşmə üzrə meydançaları, onlayn bankinqi, rəqəmsal valyutaları, mobil pul kisələrini, foreksi, məlumat mübadiləsi üçün rəqəmsal platformaları, yüksək tezlikli ticarəti, elektron ticarəti, roboedvayzerləri göstərir (Golovenchik, 2020).

Maliyyə texnologiyaları (Fintech) anlayışı bir qayda olaraq ənənəvi institutlarla rəqabət şəraitində maliyyə xidmətlərinin göstərilməsində innovativ texnologiyalardan istifadə edən startap şirkətlərə aid edilir. Digər tərəfdən, ənənəvi banklar, sığorta şirkətləri və idarəedici şirkətlər də yeni texnologiyalardan fəal istifadə edirlər və bu nöqteyi-nəzərdən maliyyə texnologiyaları bazarının iştirakçısıdır.

Mobil rabitədən istifadə edən istehlakçıların davranışında baş verən dəyişikliklər, sosial şəbəkələrin populyarlığının artması, informasiyanın işlənməsi ilə bağlı texnologiyaların inkişaf etməsi maliyyə texnologiyalarının inkişafına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, maliyyə bazarlarında rəqabətin artmasını da bu səbəblərə aid etmək olar. 2007-2008-ci illərdəki qlobal maliyyə böhranından sonra bank sektorunun tənzimlənməsi daha da ciddiləşdi və bununla bağlı olaraq istehlakçıların maliyyə texnologiyaları startaplarının xidmətlərinə marağı yarandı. İnnovativ şirkətlər banklarla müvəffəqiyyətlə rəqabət aparmağa başladılar, bu da sonuncuları innovativ məhsullar işləyib hazırlamağa stimullaşdırdı.

Maliyyə münasibətlərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etməklə maliyyə xidmətlərinin dəyəri və bu sahədə çəkilən xərclər xeyli azaldıldı. Uzaqdan xidmət mexanizminin tətbiqi maliyyə xidmətlərini daha əlçatan etdi. Fintex maliyyə xidmətlərinə

ənənəvi bank xidmətləri ilə əhatə olunmayanların cəlb edilməsi hesabına bu xidmət istifadəçilərinin sayı artdı. Bu gün Qərb ölkələrində (elə bizim ölkədə də) cavanların əksəriyyəti ənənəvi bank sisteminə etibar etmirlər və yeni Fintex xidmətlərinə daha çox müraciət edirlər.

Fintex texnologiyalarından istifadə əməliyyatları daha dərindən təhlil etməyə və maliyyə sahəsində qanunsuz fəaliyyətlə daha dəqiq mübarizə aparmağa imkan verir, iqtisadiyyatın şəffaflığını artırır, pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizəni daha səmərəli edir.

Maliyyə texnologiyaları sahəsinə investisiya axınları sürətlə artır: əgər 2012-ci ildə dünyada maliyyə texnologiyası startaplarının həcmi 8,9 milyard dollar olmuşdusa, 2016-cı ildə 64 milyard, 2018-ci ildə isə 120,2 milyard dollar olmuşdur (2).

Bu gün maliyyə texnologiyaları bütün maliyyə xidmətlərinin – kreditləşmə, pul ödənişləri və köçürmələr, əmanətlər, investisiya qoyuluşları, sığorta və s. – ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Maliyyə texnologiyaları biznes modelləri dəyişir və onları daha çox müştəri yönümlü edir. Müxtəlif fintex qərarlar böyük şirkətlər, o cümlədən banklar, və ixtisaslaşdırılmış fintex şirkətlər tərəfindən tətbiq edilir.

Maliyyə texnologiyaları şirkətləri klassik bankların ciddi rəqibinə çevrilmişdilər və hətta onların bazardakı mövqelərini ələ alırlar. PwC-nin proqnozuna görə, 2025-ci ildə maliyyə texnologiyaları bank xidmətləri və ödənişləri bazarının 30-40%-ni və sığorta bazarının 30%-ni tutacaq. Citigroup-un məlumatlarına görə, yaxın 10 ildə 800 minə qədər bank işçisi yeni texnologiyaların tətbiqinə görə işini itirəcək. Bank işçilərindən başqa kommersiya yönümlü daşınmaz əmlak sahəsi də əziyyət çəkəcək, çünki banklar müxtəlif şəhərlərdə öz filiallarını bağlayacaq. McKinsey-in fikrincə, ənənəvi kredit

və depozit xidmətləri daha həssasdırlar: 2025-ci ilə qədər banklar bu sahədən aldıkları gəlirin 40-60%-ni itirə bilərlər. Mobil ödəmələr sahəsini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Onların 35%-nə qədərini Apple və Google şirkətləri özünə götürə bilərlər, çünki onların mağazalardakı alış-veriş üçün daha asan və tez ödəniş etmək imkanı verən öz ödəniş sistemləri var.

Maliyyə texnologiyalarının inkişafının əsas məqsədi maliyyə bazarında rəqabətə dəstək vermək, maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığını, keyfiyyətini, çeşidini artırmaq, maliyyə bazarında riskləri və xərcləri azaltmaq, təhlükəsizliyi və dayanıqlığı təmin etməkdən ibarətdir.

2022-2026-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial iqtisadi inkişaf strategiyasında rəqəmsal iqtisadiyyatın, o cümlədən maliyyə texnologiyalarının tətbiqinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası, 2022-ci il). Maliyyə texnologiyalarının tətbiqini rəqəmsal ödəmələr, rəqəmsal investisiyalar, rəqəmsal aktivlər və neo-banking kimi səciyyələndirmək olar. Ölkədə rəqəmsal ödəmələr həndəsi irəliləyişdə artır. Gələcək dörd il ərzində rəqəmsal ödənişlərin həcmnin iki dəfə artması proqnozlaşdırılır. Beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək Azərbaycanda fintexlərin tənzimlənməsi, o cümlədən innovasiya haqları və sandboxslar üçün əlverişli mühit yaradıla bilər. Bu cür xüsusi tənzimləmə rejimində maliyyə texnologiyaları daha sürətlə inkişaf edir. Maliyyə savadının yüksəldilməsi, maliyyə mədəniyyətinin artımı bu sahədə rəqəmsal transformasiyanı dəstəkləyər.

Maliyyə texnologiyalarının tətbiqi iqtisadi səmərəliliyi artırır, rəqabəti dəstəkləyir, müştəriləri məmnun edir, maliyyə inklyuzivliyini yüksəldir və beləliklə də dayanıqlı inkişafa öz töhfəsini verir.

Ölkədə aparılan islahatlar və MB həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində bank əməliyyatlarının 75 faizi nəqdsiz hesablaşmalar olmuşdur, onların həcmi isə son il ərzində 2 dəfədən çox artaraq 10 milyard manata çatmışdır. Dövriyyədə olan ödəmə kartlarının sayı 15 milyona çatmaqdadır. Elektron ticarət son ildə 2,5 dəfə artaraq 7 milyard manatı keçmişdir. Bu statistikadan görünür ki, ölkədə maliyyə texnologiyalardan istifadə getdikcə genişlənir. Ölkədə 20-dən çox fintex şirkətlər fəaliyyət göstərir. Onlardan çoxu ödəmə aqreqləri və xidmət satışı sahəsindədir (4).

Son illər ölkəmizdə fintex sahəsində kifayət qədər tərəqqi müşahidə olunur. Əgər qlobal innovasiya indeksinə baxsaq Azərbaycan 132 ölkə arasında 80-ci yerdədir, rəqəmsal keyfiyyət indeksi üzrə isə 110 ölkədən 70-cidir. Bu, maliyyə texnologiyalarının tətbiqi sahəsində bizim ölkənin qarşısında görüləcək hələ çox işlərin olmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Golovenchik, G. G. (2020). Tsifrovaya ekonomika. Ucheb.-metod. kompleks. Minsk: BGU.
2. <https://br.az/read/6964>/<https://br.az/economy>
3. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı, 22 iyul 2022-ci il.
4. <https://www.cbar.az/>

Arif Məmmədli
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
arif.mammadli@outlook.com

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN QAYIDIŞI İLƏ BAĞLI DÖVLƏT SİYASƏTİ

Açar sözlər: qaçqın və məcburi köçkünlər, çadır şəhərciklərinin ləğvi, dövlət siyasəti, diqqət və qayğı, investisiya qoyuluşu

Keywords: refugees and internally displaced persons, cancellation of tent cities, public policy, attention and care, investment

Vətən müharibəsindən əvvəlki mərhələdə qaçqın və məcburi köçkün soydaşlarımızın mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədlə Prezident İlham Əliyev tərəfindən bir sıra Fərman və Sərəncamlar imzalanıb, müxtəlif qanunlar təsdiqlənib və yeni təşəbbüslər irəli sürülüb. O cümlədən dövlət başçısının 2004-cü il 1 iyul tarixində imzaladığı müvafiq Sərəncamla “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı” təsdiqlənib. Dövlət başçısının 31 oktyabr 2007-ci il tarixli müvafiq Sərəncamı ilə təsdiqlənən Əlavələrə əsasən, Dövlət Proqramının icra müddəti uzadılıb və əhatə dairəsi genişləndirilib. Bundan başqa, dövlət başçısı 21 fevral 2011-ci il tarixində “Məcburi köçkün ailələrinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair əlavə tədbirlər haqqında” daha bir sərəncam imzalayıb.

Haqqında bəhs olunan Dövlət Proqramı və ona edilən Əlavələr qaçqın və məcburi köçkün soydaşlarımızın mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına güclü təkan verib. Məlumat üçün bildirək ki, ümumilikdə, Dövlət Proqramında 22921 ailənin-110 min məcburi köçkünün həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, o cümlədən 21354 ailənin yeni qəsəbələrə köçürülməsi, 1567 ailənin isə müvəqqəti məskunlaşdıqları ictimai binaların təmiri, 30 min iş yerinin açılması nəzərdə tutulurdu. Çadır şəhərciklərinin ləğv edilməsi müvafiq kateqoriyadan olan soydaşlarımızın mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində çox mühüm addım oldu. 2003-cü ildə keçirilən prezident seçkilərinə qatılan cənab İlham Əliyev dövlət başçısı seçiləcəyi təqdirdə ölkə ərazisindəki bütün çadır şəhərciklərinin yaxın 5 ildə ləğvinə nail olacağını bəyan etdi.

Ölkə prezidentimiz pragmatik siyasətçidir, O, verdiyi vədləri həmişə yüksək səviyyədə həyata keçirir. Prezident İlham Əliyev verdiyi vədə əməl edərək cəmi 4 il ərzində bütün çadır şəhərciklərinin ləğvinə nail oldu. Belə ki, Azərbaycanda mövcud olmuş 12 çadır düşərgəsindən Biləsuvar rayonu ərazisindəki 5-i 2003-cü ildə, Bərdə və Ağcabədi rayonlarındakı 4-ü 2006-cı ildə, Saatlı, Sabirabad rayonları ərazisindəki 3-ü isə 2007-ci ildə ləğv edildi (Müzəffərli, İsmayılov, 2010: 55).

Ölkəmizdə 2007-ci ildə 12 çadır düşərgəsinin ləğv edilməsi ilə başlanan qaçqınların və məcburi köçkünlərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması prosesi sonrakı illərdə daha geniş vüsət alıb.

Bütövlükdə 44 günlük müharibədən əvvəlki dövrdə Bakının ayrı-ayrı qəsəbələrində, Sumqayıtda, ölkənin digər bölgələrində inşa olunan müasir evlər, salınan qəsəbələr

hesabına 58 min 203 ailənin və ya 300 min qaçqın və məcburi köçkünün mənzil şəraiti yaxşılaşdırılıb.

Vətən müharibəsi böyük Zəfərlə başa çatdıqdan sonra qalib Azərbaycanın həyatında yeni bir səhifə açılıb.

Belə ki, ölkəmiz üçün müsbət reallıqlarla səciyyələnən indiki mərhələdə hədəflərimiz dəyişib.

Hazırda 44 günlük müharibədə işğaldan azad edilən ərazilərə Böyük Qayıdışın təmin edilməsi Azərbaycanın gündəliyində duran əsas məsələlər sırasında yer alır. Sözügedən ərazilərə Böyük Qayıdışın təmin edilməsi ölkəmizdə 2030-cu ilədək olan dövrü əhatə edən yeni strateji mərhələdə 5 milli prioritetdən biri kimi müəyyənləşdirilib.

Azərbaycan qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqdan ötrü praktiki müstəvidə böyük investisiya qoyuluşu hesabına müxtəlif istiqamətləri əhatə edən çoxsaylı layihələr reallaşdırır. Müharibə başa çatandan sonra Qarabağın bərpasına dövlət büdcəsindən 6,4 milyard manat vəsait ayrılıb. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması və bərpası üçün 2022-ci ilin dövlət büdcəsindən, ümumilikdə, 4311,0 milyon manat vəsait yönəldilib. 2023-cü ilin ilin dövlət büdcəsində isə işğaldan azad olunan ərazilərdə abadlıq və bərpa işlərinin davam etdirilməsi üçün 3 milyard manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulub .

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə müasir infrastruktur quruculuğu ilə paralel şəkildə, şəhər və kəndlərin bərpası da həyata keçirilir. Ötən il Böyük Qayıdışın ilk müjdəsi verildi - Zəngilan rayonunda yeni yanaşmalar əsasında bərpa olunan Ağalı kəndinə sakinlər köçürüldü. Ağalıda inşa olunan 200 evdən ibarət kəndin enerjiyə olan tələbatı yalnız alternativ enerji mənbələrindən əldə ediləcək. Kənddə sakinlərin rahatlığı üçün hər cür şərait yaradılıb (İbrahimov, 2022: 105).

Ağalı kənd meydanında otuz ilə yaxın müddətdə işğal altında qalan əzəli torpaqlarda sülhün əbədi gerçəkləşdirilməsini təcəssüm etdirən göyərçin abidə-fəvvarə kompleksi ucaldılıb. Kəndin sakinləri doğma yurdlarına qayıtdıqları üçün özlərini xoşbəxt hiss edirlər.

İşğaldan azad edilmiş digər ərazilərdə də yaşayış məntəqələrinin bərpası geniş vüsət alıb. Son 7-8 ay ərzində Laçın şəhərinin böyük hissəsi tamamilə yenidən qurulub. Bütövlükdə bəhs olunan dövrdə 700 bina inşa edilib, onlardan 620-si fərdi yaşayış binası, 9-u isə çoxmənzilli binadır. Həmin binalarda 144 mənzil hazırlanıb. İlk 20 ailə artıq Laçında yerləşib.

İyun ayının sonuna qədər bura yeni ailələr köç edəcəklər. Birinci mərhələdə Laçında 4 minə yaxın, bəlkə də çox insan yaşayacaq.

Post müharibə dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdışa start verilməsi fonunda bir sual tez-tez səslənir: Bəs zamanında qaçqın və məcburi köçkünlər üçün dövlət vəsaiti ilə tikilən mənzillərin taleyi necə olacaq, həmin mənzillər kimlərə veriləcək? Sualın cavabı olaraq bildirək ki, bu məsələ həm könüllülük prinsipi, həm də qanunvericilik əsasında həllini tapır. İndiyədək Ağalı, Taliş kəndlərinə, Laçın şəhərinə ilk köç edən soydaşlarımız son 30 il ərzində sakini olduqları yaşayış yerlərini könüllü olaraq müvafiq qurumlara təhvil veriblər. Onlar bildirirlər ki, həyatlarının ən ağır illərində bu mənzillərə sığınblar. İndi onlar üçün yeni bir dönmə başlayır. Dədə-baba torpaqlarına qayıdan qaçqın və məcburi köçkün soydaşlarımız dövlət tərəfindən onlara verilən mənzilləri tərk etmələrindən əsla təəssüflənmirlər, əksinə bu mənzillərin gələcək sakinlərinə səmimi qəlbdən xoşbəxtlik diləklərini ifadə edirlər (Rəsulova, 2021: 40).

Digər tərəfdən, məsələ qanunvericiliklə tənzimlənir. Müharibədən əvvəlki mərhələdə yeni yaşayış yerləri ilə təmin olunan məcburi köçkünlərlə bağlanan müqavilələrdə bu mənzillərin dövlətin (Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin) balansında olduğu, onlara müvəqqəti yaşayış üçün verildiyi qeyd olunub. Müqavilənin bir bəndində isə bildirilirdi ki, bu mənzilləri satmaq, bağışlamaq, konstruksiyasında hər hansı dəyişikliklər etmək yolverilməzdir. Bu qeydlər ondan xəbər verirdi ki, həm dövlət, həm də məcburi köçkünlər bu məskunlaşmanın, bu evlərdə yaşayışın müvəqqəti olduğuna əmin idilər.

Bəhs olunan mənzillərin gələcək təyinatına gəldikdə isə, bu məsələ Prezident İlham Əliyevin şəhid ailəsi statusu almış şəxslərin və müharibə ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqında imzaladığı müvafiq Fərmanla tənzimlənir.

Sənədə əsasən, Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin sifarişi əsasında Bakı şəhəri Sabunçu rayonunun Ramana qəsəbəsində, Qaradağ rayonunun Ümid qəsəbəsində, Binəqədi rayonunun Xocasən qəsəbəsində, Abşeron, Lənkəran və Samux rayonlarında inşa edilmiş çoxmənzilli binalarda, həmçinin Bakı şəhəri Sabunçu rayonunun Kürdəxanı qəsəbəsində və Abşeron rayonunda inşası davam etdirilən, dövlət mənzil fonduna aid çoxmənzilli binalarda yerləşən mənzillərin Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 146.4-cü maddəsinə əsasən özəlləşdirilməsi həmin mənzillərin satışı yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub.

Ədəbiyyat

1. Müzəffərli, N., İsmayılov, E. (2010). “Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar”. Bakı: “Qafqaz” nəşriyyat evi. 270 s.
2. İbrahimov, İ. (2022). “Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı, 240 s.
3. Rəsulova, G.R. (2021). Azərbaycanın tarixi torpaqlarının işğaldan azad olunmasının və onların bərpa edilməsinin maliyyə təminatı, AUDİT, 4 (34), s.60-69.

Məhəbbət İmanov
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
mahirimanov56@gmail.com

DÖVLƏTİN MALİYYƏ SİSTEMİNDƏ VERGİ NƏZARƏTİNİN ROLU

***Açar sözlər:** vergi ödəyiciləri, vergi nəzarəti, maliyyə sistemi, vergi sistemi*

***Keywords:** taxpayers, tax control, financial system, tax system*

Mövcud durumda ölkəmizdə bazar qanunlarının işlək vəziyyətdə olması və iqtisadi arenada inkişafına yiyələnməsi vergitutma məsələlərinə diqqət dairəsinin yüksəldilməsi tələbilə çıxış edir. Burada əsas vergi hüquq pozuntularının aşkarlanmasının və ödənilməli olan vergilərin və maliyyə sanksiyalarının tam məbləğdə dövlət büdcəsinə tutulmasının labüdlüyünün vergi ödəyiciləri tərəfindən başa düşülməsi hesab edilir. Bununla əlaqədar vergitutma obyektlərinin dürüst seçimi və onun keyfiyyətliyinin təmini, vergi intizamının möhkəmləndirilməsi və vergi ödəyicilərinin məsuliyyəti boyunca izahatlı məlumatlandırma tədbirlərinin görülməsi başlıca məsələlər sayılır.

Klassik siyasi iqtisadiyyatın banisi olan U.Petti vergilərin ölkənin iqtisadi qüdrətinə təsir gücünü araşdırmışdır. Onun gəlidiyə qənaət əsasında vergilər ölkədəki dövriyyə olan pulun miqdarına təsir etmir, fərqli ifadəylə desək, dövlətin sərvətini çoxaldıb azaltmır. Belə ki, vergilər ölkədaxili yerli məhsula sərf edildikdə xalqa mənfi fəsad göstərmir, yalnız dövlətin

varidatını dəyişdirərək dövlətin xərclərinin təminatına, habelə icrasına yardım göstərir (Shandirov, 2001: 70-71).

“Təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi”ndə A.Laffer vergitutmanın progressivliyi ilə büdcə gəlirləri dairəsində xətti asılılığın parabolik əyrisini yaradaraq, belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, vergi dərəcələrinin endirilməsi iş adamlarının investisiya aktivliyinə müsbət təsirini nümayiş etdirir. O qeyd edirdi ki, “əyrinin əsnasında duran fundamental ideya ona söykənir ki, vergi dərəcələrinin yekun həddi nə qədər artıqlıq təşkil edərsə, ayrı-ayrı fərdlər arasında ondan yayınmanı törədən motivlər bir o dərəcədə güclü özün göstərəcək. İnsanlar vergi ödəməkdən ötrü çalışmırlar. Vergilər çıxıldıqdan sonra xalis gəlir bu işçinin çalışdığına və dayandığına aydınlıq gətirir” (Musayev, 2004: 92).

M. Karaseva isə bundan fərqli yanaşma tərzii ilə vergi strukturuna dövlətin vergitutma sferasında iqtisadi, siyasi, təşkilati və konstitusiya xarakterli bütün cari ictimai əlaqələrin məcmusu şəklində aydınlıq ortaya qoyur (Karaseva, 2011: 617).

İqtisadi sferada dövlət funksiyalarını gerçəkləşdirməkdən ötrü çox zaman ən effektiv alət şəklində qəbul edilən vergi yoxlamaları əsas prioritetdir. Bu məqamı isə aşkar reallıq kimi şərh etmək olar.

Dövlət ölkədə cərəyan edən bütün önəmli sosial-iqtisadi proseslərə nəzarəti reallaşdırır və onları konkret istiqamətə yönəldir.

Strateji Yol Xəritəsində öz əksini tapan hədəfə alınmış dörd strateji məqsədin əsas özəyi respublikamızda fiskal stabilliyin təminat prosesi və monetar siyasətə gəldikdə üzən məzənnə rejiminə üstünlük təqdim edilməsidir ki, bu siyasətlərin qarşılıqlı tərzdə əlaqələndirilməsi yekununda iqtisadi sferada makroiqtisadi dayanıqlıq əlçatan olacaq. Bəlli olduğu qaydada

fiskal və həmçinin monetar siyasətin ana xəttində maliyyə, vergi, gömrük əsas rol oynadığından bu sahələrə nəzarət tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi aktual məsələ olaraq qabağa çəkilmişdir.

Gəldiyim qənaətə görə, iqtisadi inkişafa stimül yaratmaq, vergitutma bazasının əhatə diapozonunu genişləndirmək və yekunda vergi daxilolmalarında müsbət uğurlara imza atmaq hədəfilə regional xüsusiyyətlərə söykənən vergi güzəşt, cərimə və sanksiyaları, həmçinin differensial vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi məqsəduyğundur. Vergi ilə bağlı qarşıya çıxan əsas məsələlərin güclü mesajı var: Uyğunluq bütün yurisdiksiyalarda ümumidir. Lakin bunu diqqətə almayaraq bu dəyişikliklər, vergi uyğunluğunun idarə edilməsi və təkmilləşdirilməsindən ötrü effektiv bir yanaşma tərzini - sadaladığımızı əhatə edən strukturlaşdırılmış risk idarəetmə prosesini izləməkdir:

- orqanın həm əməliyyat kontekstinin davamlı monitorinqi və vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti;
- gəlir, vergitutma ilə əlaqədar risklərin aşkarlanması, qiymətləndirilməsi və prioritetləşdirilməsi bütövlükdə sistem və hakimiyyətin cəmiyyətdəki nüfuzu;
- vergi ödəyicisinin davranışını şərtləndirən faktorları başa düşmək;
- uyğun olmayan davranışın aradan qaldırılması;
- hər hansı müdaxilənin uğurunun qiymətləndirilməsi.

İstənilən vergi islahatı proqramının son məqsədi sadəcə gəlirlərdə qısamüddətli artımlara nail olmaq deyil. Bu, həmçinin davamlı gəlir əldə etməkdir. Ədalətli şəkildə toplanan artımlar vətəndaşlar üçün faydalara çevrilir. Bu, geniş şəkildə başa düşülür.

Bununla belə, praktikada bu, daha geniş məqsədlər islahat proqramlarının tərtibində daha az ardıcıl şəkildə əks olunur,

burada daha yaxşı verginin niyə bu qədər önəmliliyi, həmçinin islahatların hansı qaydada aparıla biləcəyini vurğulayır. İslahatların davamlılığı onların davamlı siyasətə əsaslanmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Shandirov, O. (2001). Vergi auditinin təşkili və üsulları. Kiyev, TsNL, s.70-71.
2. Musayev, A. (2004). Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, "Elm", 786 s.
3. Karaseva. M. (2011). Finansovoe pravo Uchebnik. Moskva. 617 s.

Çinarə Osmanova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
cinareosmanova5@gmail.com

AZƏRBAYCAN TAYFALARININ ŞƏRQİ-ASIYA VƏ ANADOLU CƏMİYYƏTLƏRİ İLƏ İQTİSADI-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

***Açar sözlər:** Azərbaycan tayfaları, Şumer, Aratta, Kuti, Lullubi, mədəni, iqtisadi*

***Keywords:** Azerbaijani tribes, Shumer, Aratta, Kuti, Lullubi, cultural, economic*

Azərbaycan qədim dövrlərə söykənən tarixə malik dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Azərbaycan xalqı minilliklər boyu bu torpaqlarda məskunlaşmış, zəngin mədəni irsi və çoxillik dövlətçilik ənənələrini yaşatmışdır. Azərbaycanın tarixi xronologiyası eramızdan əvvəl III minilliyə gedib çıxır. Bu, ən erkən tayfa birliklərinin yaranması və ilkin dövlət qurumlarının əsaslarının qoyulması ilə əlaqədardır (1).

Qədim dövrdə Azərbaycanın ərazisində Aratta, Kuti, Lullubi və Turukki də daxil olmaqla tayfa birlikləri yaranmış və inkişaf etmişdir. Bu tayfa birlikləri bölgənin mədəni, tarixi inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

Şəkil 1. Urmiya gölü hövzəsi e.ə. III-II minilliklərdə

Qədim dövrlərdə, xüsusən eramızdan əvvəl III minilliyin birinci yarısında tarixi mənbələr göstərir ki, Azərbaycanın ilk tayfa birlikləri Şumer dövləti, xüsusilə də İkiçayarasında əhəmiyyətli iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamışlar. Çoxsaylı Şumer dastanları Şumer-Aratta münasibətləri haqqında "En Merkar, Aratta hökmdarı", "En Merkar və En-Sukussiranna", "Luqalbanda və Hurrum dağı", "En Merkar və Lugalbanda" əhatəli fikirlər vardır.

Şumer, Akkad və Assur dövlətləri ilə qarşılıqlı iqtisadi və mədəni mübadilədə olan qədim Azərbaycan tayfaları regionun iqtisadi və mədəni tarixində mühüm təsirə malik idilər. Onların təsiri Urmiya yaxınlığından başlayaraq, bəzən Dəclə və Fərat vadilərini əhatə edən ərazilərə, Fars körfəzinə qədər uzanırdı (A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2007: 6).

Aratta ilə İkiçayarasında iqtisadi əlaqələr və əmtəə mübadiləsi qədim dövrlərə gedib çıxan zəngin tarixi keçmiş malikdir. Xüsusilə, Aratta İkiçayaranın əsas resursları, qızıl, gümüş və tikinti materialları ilə təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bunun müqabilində Şumer Arattaya taxıl və meyvə kimi həyati əhəmiyyətli mallar verməklə qarşılıq verdi.

Bu ticarət əlaqəsinin tarixi əhəmiyyəti Şumer dastanlarında parlaq şəkildə əks etdirilərək, iki sivilizasiya arasında mübadilə edilən konkret mallara işıq salır. Arattada qiymətli qızıl, gümüş, lapis lazuli və müxtəlif tikinti materiallarının hamısı İkiçayarasında yüksək tələbata malik idi. Şumerlər, xüsusilə, Uruk şəhərində, məbədlərini bərpa etmək üçün Arattanın yeraltı sərvətlərindən çox istifadə edirdilər.

Arattanın resurslarına tələbat, xüsusilə, Urukdakı məbədlərin yenidən qurulması zərurətindən irəli gəlirdi və tarixi mənbələrdən alınan ətraflı məlumatlar Arattadakı istehsal proseslərini işıqlandırır. Aratta əhalisi qızıl, gümüş, qurğuşun və mis hasil etməkdə mahir idi, Şumerin ehtiyaclarını ödəmək üçün öz zəngin yeraltı sərvətlərindən istifadə edirdi. Bundan əlavə, qiymətli daşlar, o cümlədən tikinti materialları çıxarılaraq məbədin tikintisi üçün Uruk şəhərinə daşınırdı.

Həmin dövrdə Aratta və İkiçayarasında iqtisadi əlaqələr ticarət əlaqələrindən kənara çıxmışdı və Arattanın bacarıqlı sənətkarlarını Uruk hökmdarı En-Merkar, xüsusilə, Şumer məbədlərinin tikintisində istifadə etmək üçün ərazilərə cəlb edirdi. Hökmdar iki sivilizasiya arasında əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsinin vacibliyini vurğulayaraq, Arattadan olan materialların məbədin tikintisində istifadə olunmasını açıq şəkildə dəstəkləyirdi.

Üstəlik, qiymətli metallardan hazırlanmış artefaktlar Arattadan İkiçayarasında diqqətəlayiq ixracat idi və Arattanın daha geniş bölgəyə mədəniyyət və incəsənət töhfələrini

nümayiş etdirirdi. Bu ticarət əlaqələri təkcə iqtisadi rifahı artırmadı, həm də iki qədim sivilizasiya arasında mədəni və texnoloji mübadilələri gücləndirdi.

Aratta, kuti və lullubi tayfalarının həm coğrafiya, həm də iqlim baxımından Şumer dövlətinə yaxın olması Azərbaycan əhalisi ilə nəinki möhkəm ticarət əlaqələrinə təkan verdi, həm də bu tayfalar arasında mədəni və intellektual dünyagörüşlərinin bölüşdürülməsi ilə nəticələndi. Arattada mövcud olan siyasi və ideoloji anlayışlar şumer terminologiyası vasitəsilə çatdırılırdı. Məsələn, ölkəni idarə edən hökmdarın sahib olduğu ensi (baş kahin) titulu Şumer adətlərini əks etdirirdi və Aratta hökmdarı tərəfindən qəbul edilirdi.

Tarixi qeydlərdən aydın olur ki, Arattanın inzibati mərkəzlərində işləyən katiblər şumer mixi yazısını və şumer dilini yaxşı bilirdilər. Onlar Şumer hökmdarları ilə fəal şəkildə yazışmalar aparır, məktublara cavablar hazırlayır və En-Merkarın ilkin olaraq şumer dilində tərtib etdiyi risalətləri tərcümə edirdilər. Şumer və Aratta arasında mesaj mübadiləsi elçilər vasitəsilə asanlaşdırılırdı. Aratta ikiçayarası mədəni sferasının tərkib hissəsi olduğu üçün onun əhalisi Şumerin kutiləri və lullubluları ilə oxşar dini inancları bölüşürdü.

Qədim Azərbaycan tayfa ittifaqı olan Kutu tayfa ittifaqı da əhəmiyyətli bir güc kimi meydana çıxmışdı. Kutu hökmdarları hakimiyyətləri dövründə Akkad və Şumerdən miras aldıkları dövlət idarəçiliyi prinsiplərini tətbiq edərək mədəni və iqtisadi yüksəlişi təmin edirdilər. Bu, İkiçayarası və Azərbaycanın siyasi mənzərəsinə təsir göstərərək mütərəqqi bölgənin mədəniyyətinin qonşu bölgələrə yayılmasına səbəb oldu.

Kutu hökmdarları tərəfindən Akkad dilində vurğulanan mixi yazılar, onların dini ayinlərini, xüsusən də Akkad tanrıları İştər və Sinə sitayişini ortaya qoyur. Bərəkət, sevgi və müharibə ilə

əlaqəli İştər Şumer ilahəsi İnannanın davamçısı idi. Bu dini davamlılıq Kutı Qəbilə Birliyi ilə qədim Akkad sivilizasiyası arasında mədəni mübadilə və təsiri vurğulayırdı.

Kuti sülaləsinin İkiçayarasında əldə etdiyi sabitlik, Akkad-Babil, Assur dövlətləri və Aratta, Lullubi və Kutı kimi qəbilə ittifaqları arasında mədəni və iqtisadi münasibətlərin inkişafına səbəb oldu. Bu qarşılıqlı əlaqə eramızdan əvvəl III minilliyin əvvəllərində mədəniyyətlərarası əlaqələrin genişlənməsinə töhfə verdi.

Aratta, Kutı, Lullubi və Turukkilərin hakimiyyəti dövründə İkiçayarasında qurulan mədəni ənənələr, eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində yaranmış Manna dövlətinə öz təsirini göstərdi. Qədim Azərbaycan tarixindən qaynaqlanan Aratta, Kutı, Lullubi və Turukki tayfa birliyinin nüfuzu Mesopotamiyanın siyasi mənzərəsini formalaşdırmaqla yanaşı, əsrlər boyu əks-səda doğuran, Manna kimi sonrakı dövlətlərə də təsir edən mədəni mübadilələri asanlaşdırdı.

Ədəbiyyat

1. <https://belediyye.gov.az/azerbaijan-history>
2. A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. (2007). I cild. Bakı, "Elm", 520 s.

Elşad Həsənov
Milli Aviasiya Akademiyası
magistrant
ehasanov.60074@naa.edu.az

AZƏRBAYCAN-AVROPA BİRLİYİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ŞƏRQİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNİN ROLU VƏ YERİ

***Açar sözlər:** integrasiya, ixtisaslaşma, beynəlxalq əmək bölgüsü, tədiyyə balansı, milli maraq*

***Keywords:** integration, specialization, international division of Labor, balance of payments, national interest*

Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına integrasiya siyasətində strateji istiqamət kimi Avropa İttifaqına qoşulması cəhdi tamamilə təbiidir. Azərbaycanı Avropa İttifaqına (Aİ) yaxınlaşdıran və onun bu birliyə integrasiyasının ən vacib şərtlərindən biri ticarət-iqtisadi əlaqələrin gündəgünə daha da genişlənməsi və dərinləşməsidirsə, digər tərəfdən Aİ-nin müasir dünya iqtisadiyyatında və dünya siyasətində tutduğu mövqe və rolu ilə izah edilməlidir. Aİ-yə daxil olmaq Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının, xüsusilə, iqtisadi integrasiya siyasətinin strateji istiqaməti kimi müəyyən olunur və bu sahədə əsas ağırlıq mərkəzi bu birliyə daxil olan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin, beynəlxalq əmək bölgüsünün imkanlarından maksimum istifadə etməklə, ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi, birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq proqramların və layihələrin birgə yerinə yetirilməsi və s. kimi vəzifələrin üzərinə düşür.

Bu səbəbdən Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf perspektivlərinin araşdırılması əsas məsələlərdən biridir. Nəzərdə tutulmuş meyarların sistemli şəkildə həyata keçirilməsi üçün xüsusi Dövlət proqramının işlənilib hazırlanması vacibdir.

Bu proqram birliyin üzvlərinin və namizəd ölkələrin təcrübəsini hərtərəfli öyrənmək əsasında, Azərbaycanın milli mənafeələrinə müvafiq olaraq elmi cəhətdən əsaslandırılmaqla işlənilib hazırlanmalıdır.

Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycanın müasir iqtisadi, siyasi, sosial durumunun və hüquqi bazasının Aİ-nin tələblərinə nə dərəcədə uyğun gəldiyinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur. Xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının çoxsahəli inkişafını təmin etmək üçün böyük üstünlüklər verə bilər. Məhz buna görə də Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr və bu əlaqələrin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası xarici ticarətin inkişafı istiqamətində beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla, yəni regional və birləşmiş millətlər təşkilatının təşkilat və proqramları üzrə həyata keçirilir. Azərbaycanın regional iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri onların müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaları, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyillərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir.

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolunu seçmiş ölkəmizin ticarət dövriyyəsi xeyli artmışdır. Xarici ticarətin əmtəə strukturunun qeyri-neft və neft-qaz ticarət dövriyyəsinin artması ilə əlaqədar olmuşdur. Qeyri-neft məhsulları ixracı üzrə Aİ-dən böyük güzəştlər əldə etmək hüququna malik olsaq da, bu güzəştlərdən istifadə səviyyəsi xeyli aşağı olmuşdur. Buna

səbəb Azərbaycan mallarının Avropa bazarlarına çıxışı yolunda ən böyük maneə standartlaşdırma sahəsindəki vəziyyətlə əlaqədardır.

Azərbaycanın ixrac etdiyi mallar arasında əsas yeri xammal və enerji daşıyıcıları tutur. Azərbaycanın Avropa ilə ticarət əlaqələrinin əsasında enerji sektorunda və neft sənayesində bir sıra layihələr imzalanmış və beləliklə, uğurlu əməkdaşlığın əsası qoyulmuşdur.

Birliyin üzv ölkələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqların aparılması; - Azərbaycanın Aİ-yə üzvlük prosesində zəruri olan müvafiq institutların və koordinasiya strukturunun yaradılması; - Regionda geoiqtisadi maraqların və geosiyasi şəraitin qiymətləndirilməsi və nəzərə alınması. Avropa İttifaqının irəli sürdüyü tələblərə Azərbaycanın tam uyğun gəlməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir:

- Özəlləşdirmənin tam başa çatdırılması və iqtisadiyyatın bütün sahələrində, birinci növbədə yanacaq - enerji kompleksində əsaslı struktur dəyişikliklərinin intensivləşdirilməsi, eləcə də kənd təsərrüfatının islahatlaşdırılmasının daha da dərinləşdirilməsi;

- Bütçə kəsirinin azaldılması. Azərbaycan üçün dövlət büdcəsinin balanslaşdırılmasının təmin edilməsi üçün düzgün fiskal siyasətin həyata keçirilməsi zəruridir;

- Tədiyyə balansının kəsirinin azaldılması. Hazırda və yaxın perspektivdə tədiyyə balansının tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə kapitalın hərəkəti balansı və cari transferlər üzrə balanslılığın təmin edilməsi üçün ciddi tədbirlər görülməlidir;

- Normativ-hüquqi bazanın və bazar tənzimlənmə mexanizmlərinin Aİ-nin tələblərinə və standartlarına tam uyğunluğunun təmin edilməsi (Müzəffərli, İsmayılov, 2010: 270).

Şübhəsiz, bütün bu vəzifələr ardıcıl olaraq mərhələlər üzrə, sistemli şəkildə kompleks həyata keçirilməli və bu məqsədlə xüsusi Dövlət Proqramının işlənilib hazırlanması zəruridir. Bu proqram Aİ-nin namizəd ölkələr qarşısında qoyduğu tələblərə müvafiq olaraq birliyin yeni üzvlərinin və namizəd ölkələrin təcrübəsini hərtərəfli öyrənmək əsasında, Azərbaycanın milli mənafeələrinə müvafiq olaraq elmi cəhətdən əsaslandırılmaqla işlənilib hazırlanmalıdır. Və bütün bunlar strateji konsepsivada öz əksini tapmalıdır.

Fikrimizcə, Azərbaycanın Aİ-yə üzv olunmasını nəzərdə tutan strateji konsepsiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıda göstərilənləri nəzərdə tutmalıdır:

1. Azərbaycanın Avropa İttifaqına üzvlüyünün əsas prinsiplərinin, prioritetlərinin və mərhələlərin müəyyən edilməsi (assosiativ üzvlükdən, namizəd ölkə statusuna və tam üzvlüyə qədər);

2. Aİ-yə üzvlüyün prosedur qaydalarının və təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsi və nəzərə alınması. Birliyin üzv ölkələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqların aparılması;

3. Azərbaycanın Aİ-yə üzvlük prosesində zəruri olan müvafiq institutların və koordinasiya strukturlarının yaradılması;

4. Aİ-nin namizəd ölkələr qarşısında qoyduğu (Kopenhagen Sammitinin qərarına əsasən) siyasi, iqtisadi, hüquqi və institusional tələblərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan ardıcıl, kompleks tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və onların reallaşma mexanizmlərinin müəyyən edilməsi;

5. Regionda geoiqtisadi maraqların və geosiyasi şəraitin qiymətləndirilməsi (xüsusilə ABŞ-ın, Rusiya, Türkiyə və İranın) və nəzərə alınması:

Ədəbiyyat

1. Müzəffərli, N., İsmayılov, E. (2010). “Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar” Bakı, “Qafqaz” nəşriyyat evi, 270 s.

Elmar Muradov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
elmar88 emdk@mail.ru

İQTİSADİYYATIN QLOBALLAŞMASI ŞƏRAİTİNDƏ TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏRİN İNNOVASIYA STRATEGİYASI

***Açar sözlər:** xarici investisiyalar, rəqabət qabiliyyəti, qloballaşma prosesləri, beynəlxalq iqtisadiyyat*

***Keywords:** foreign investments, competitiveness, globalization processes, international economy*

Innovasiya sahibkarlığın effektiv inkişafının əsası sayılır, artıq kommersiya məhsulu mərhələsinədək çatdırılmış yeni bilik və texnologiyaların biznesdə istifadəsini nəzərdə tutur. İnnovasiyaların bölüşdürülməsini təkcə ayrı-ayrı müəssisələr arasında deyil, həm də regionlar arasında qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirmək vasitəsilə reallaşması zəruridir. İqtisadi ədəbiyyatda regional innovasiya əlaqələrinə fərdi müəssisələrdən ölkənin bütün iqtisadi sistemi üzrə yayılan innovasiyanın stimullaşdırıcısı kimi baxılır.

“İnnovasiya” anlayışını iqtisadi ədəbiyyata ilk dəfə Avstriya mənşəli amerika iqtisadçısı Y.Şumpeter gətirmişdir. O, innovasiyaya iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasının mühüm vasitəsi kimi baxmışdır. İşgüzar aktivliyin uzun konyuktur dalğa nəzəriyyəsinin məhsulun qiymətinin artması ilə deyil, innovasiyanın yaradılması və tətbiqi hesabına təsərrüfat prosesində dəyişikliklərlə əlaqədar böhrandan istehsal sisteminin çıxarılmasının yeni imkanlarını aşkara çıxartmışdır. Y.Şumpeterə görə yeniliklərin köməyi ilə müəssisə rəqabətin

əvvəlki qiymət formasından fərqli yeni rəqabət üsullarından ifadə edə bilər. Bu rəqabət üsulunu effektiv rəqabət, rəqabətin qeyri-qiymət forması sayəsində şirkətin yaranmış müstəsna vəziyyətini isə effektiv inhisar adlandırmışdır .

Beynəlxalq iqtisadi arenanın ən önəmli subyektləri içərisində transmilli şirkətlər özünəməxsus önəmli yer tutur. Onlar bilavasitə beynəlxalq biznes aləmində müasir tendensiyalar, xarici bazarlarda qlobal rəqabət bacarığına, həmçinin dövlətlərin, xalqların iqtisadiyyatlarına bilavasitə təsir göstərir. Beynəlxalqlaşmanın transmilli şirkətlərin rəqabətgücünün yüksəldilməsində necə həyata keçirildiyi, TMK dünya iqtisadi arenasında stabil iqtisadi yüksəlişi əlçatan etmək və bu mühitdə rəqabətə davamlılığını artırmaqdan ötrü cari qlobal iqtisadi təlatüm yaradan proseslərdə müqayişə edilməz tərzdə mühüm rol sərgiləyir. Məsələ həmçinin də transmilli şirkətlərlərin beynəlxalq və milli mühitə gərəkli tərzdə cəlb edilməsilə bərabər fərqli, iqtisadiyyatlar və başqa maraqlı tərəf təmsilçilərindən ötrü real risk və səmərəliliyi araşdırmaq önəmli məsələ hesab edilir. Bütöv bu səylərin hədəfi qlobal dünya iqtisadi aləmində davamlı iqtisadi və sosial yüksəlişə və daha pozitiv həyat keyfiyyətinə yiyələnməyə səbəb olmaq iqtidarındadır.

Fabuş isə belə iddia ilə çıxış edir ki, son onilliklərdə qloballaşma proseslərinin inkişafı informasiya və kommunikasiya texnologiyalarında davam edən inqilabla əhəmiyyətli dərəcədə artırılıb. Həmçinin, qloballaşmanın sürətli dəyişməsinə bütöv dünyada azad ticarətin təşviqi səylərinin intensivləşməsi, azad sahibkarlığın əhatə çevrəsinin genişləndirilməsi səylərilə müşayiət edilən əksər dövlətlərdə cərəyan edən siyasi dəyişiklik və yaxud ətraf aləmin qorunması hədəfilə səylərin birləşdirilməsi zərurəti və s. səbəb olmuşdur .

Qloballaşmanın ən parlaq təzahürlərindən biri beynəlxalq biznes fenomenidir ki, bu məkanda qlobal mühitdə beynəlmilləşmə proseslərini dəstəkləyən və dərinləşdirən beynəlxalq iqtisadiyyatın subyektləri - transmilli şirkətlər önəmli rol oynamaqla diqqəti cəlb edir. Elmi və texnoloji inqilabın inkişafı yekununda TMK-lar müasir qlobal iqtisadi aləmin ən önəmli və dominant fenomenlərindən biri hesab edilir .

Transmilli şirkətlərin nəzəriyyəsinin atası ideyaları S.Hymer tərəfindən işlənib hazırlanmış ingilis neoklassik sahili hesab olunur. Brakmanın fikrincə, transmilli korporasiyaların iki əsas aspektini vurğulamaq lazımdır: birincisi, TMK-ni iqtisadiyyatda dominant rola sahib olan və qərarların qəbul edildiyi yer olan böyük inzibati şəbəkə təqdim edən müasir sənaye şirkəti kimi vurğulayır. Beynəlxalq səviyyədə transmilli şirkətlər məsələsi konkret ölkədəki iri milli firmaların məsələsilə eynidir. İkinci aspektə gəldikdə ona dəlalət edir ki, bu şirkətlər beynəlxalq fəaliyyətləri inkişaf etdirsələr də, öz təbiətlərinə görə milli şirkətdirlər.

Dünyanın ən nüfuzlu transmilli holding şirkətlərindən biri “International Business Machines”, qısaca IBM-dir. Bu şirkət illik gəlirinə görə dünyada birinci yerə çıxmışdır. IBM-in əldə etdiyi yüksək müvəffəqiyyətlərin əsas səbəbi menecerlərin əmək kollektivi və müştərilər ilə davranışındakı yüksək mədəniyyətdir. IBM-in davranış kodeksləri 1914-cü ildə onun yaradıcısı Ata Tomas Uotson tərəfindən hazırlanmışdır. Şirkətin iş prinsipləri bunlardır: hər bir insan hörmətə layiqdir; hər bir müştəri kontingenti ona mümkün ola bilən yüksək xidmət hüququna malikdir; bütün sahələrdə təkmilləşdirməyə nail olmaq gərəkdir. IBM-in fəaliyyətinin idarə edilməsində bütünlükdə satışı istiqamətlənmə və satışdan sonra xidmətin təşkili vacib məsələ kimi qiymətləndirilir. Məhsul satışından

sonra öz alıcıları ilə əlaqə saxlanılır və bu xidmətə kifayət qədər vəsait yönəldilir.

“Soni” transmilli şirkəti internasional menecerlər tərəfindən səmərəli idarə olunur. Menecerlər işçilərdə sağlam, səmimi münasibətlərin formalaşmasına, əmək kollektivinin bir-birinə qarşılıqlı münasibətlərinin doğma ailə münasibətləri səviyyəsinə çatdırılmasına ciddi diqqət yetirirlər. Hər bir işçinin qabiliyyətinə hörmət edilir, fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olaraq həvəsləndirilir, müvafiq qaydada mükafatlandırılır.

İdarəetmənin təşkilində məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, yeni texnologiyaların və elmi-texniki yeniliklərin tətbiqinə, rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına vacib məsələlər kimi xüsusi yer ayrılır. Beləliklə, «Soni» transmilli şirkətinin əldə etdiyi böyük uğurların səbəbləri – onun yeniliyə və innovasiya xarakterli işlərə daima can atması, yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalını təşkil etməsi, bazar konyukturunun dəyişilməsinə uyğun olaraq öz fəaliyyətini çevik şəkildə təkmilləşdirməsi və s. ilə izah edilir.

Ümumiyyətlə, transmilli şirkətlər beynəlxalq istehsalın beynəlmilləşməsinin, beynəlxalq ticarətin liberallaşmasının və nəhayət, dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab edilir və həmçinin elmi-texniki inqilabın inkişafı ilə bağlı şəkildə əlaqədar olaraq transmilli şirkətlərə uyğun tərzdə cari dövrün ən vacib və ən dominant hadisələrindən birinə çevrilir. Transmilli şirkətlər tarixən qlobal müəssisələrin idarə edilməsində müasir mərhələdir, onlar yeni qlobal sistemin “əzəlləri və beyni”dir, ki, burada onların uğurları zəif işçi qüvvəsi və milli hökumətlərin alçaldıcı roluyla əvəzləmə aparılır.

Transmilli şirkətlərin rəqabətqabiliyyətinə təsiretmə gücünə malik amillər son zamanlar ön plana çıxıb. Rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi hədəfilə düzgün siyasətin müəyyənlişdirilməsi

və reallaşması prosesində rəqabətqabiliyyətlilik determinantları müstəsna rol oynayır. Müasir qlobal dünyada beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti qazanmış və indiki mövqelərinə çatmış ölkələrin əksəriyyəti bu uğuru strateji xarici ticarət siyasətləri vasitəsilə əlçatan etmişlər. Bəllidir ki, qlobal rəqabət şəraitində bu uğur ölkələrin qlobal miqyasda cərəyan edən xarici ticarətin dəyişən parametrlərinə uyğunlaşmasından asılıdır. Xarici ticarətin yüksək texnoloji inkişaf məqamında həyata keçirildiyi qlobal dünyada ölkələrin yalnız yerli şirkətləri dəstəkləyərək beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini təmin etməklə uğur qazanması mümkün deyil. Xarici ticarətin strateji olaraq aparıldığı bir mühitdə verilən bu dəstəyin innovasiyaya əsaslanan bir sistemlə qidalanmadığı, başqa sözlə, yüksək texnologiyaya söykənən bir məlumat olmadığı müddətcə beynəlxalq rəqabət gücünün əldə edilməsilə nəticələnməyəcəyi aydın görülür.

Elçin Allahverdiyev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
elçin 583@mail.ru

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ VERGİ NƏZARƏTİ SİSTEMLƏRİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: vergi sistemi, vergi nəzarəti, dövlət büdcəsi, maliyyə siyasəti, vergi yükü

Keywords: tax system, tax control, state budget, financial policy, tax burden

Müstəqillik əldə olunduqdan sonra ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar hər sahədə olduğu kimi vergi sferasına da təsirsiz ötüşməmişdir. Reallaşan bu islahatlar vergi yükünün qiymətləndirilməsi məsələsini daha aktual edir. Dövlətin inkişaf mərhələsində vergidən daxil olmalar geniş bir hissəni əhatə etdiyindən onlara nəzarətin təşkilində xüsusi mövqedə durur və bu isə özlüyündə vergi siyasətinin aktuallığını önə çəkir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin hədəfini sahibkarlığın artan sürətlə inkişafı və sosial-iqtisadi problemlərin həllində onun rolunun gücləndirilməsi, mövcud olan potensialdan düzgün və səmərəli istifadə təşkil edir.

Məhz bu baxımdan respublikamızda ənənəvi sahələrin inkişafına dəstəyi gücləndirilmək, potensial imkanlardan effektiv yararlanma, məşğulluğu təmin etmək, əhalinin marağını istehsala cəlb etməklə sosial rifahını daha da yaxşılaşdırmaq önəmli məsələlərdəndir. Digər prizmadan ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, yerli mallarının və xidmətlərinin xarici bazara çıxarılması, bundan ötrü münasib

şəraitin yaradılmasının prioritet kimi qoyulması vergi yükünün müəyyən edilməsi zərurətini ortaya qoyur.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında başlıca mənbələrdən hesab edilən vergi yığımları əhəmiyyətli tərzdə vergi ödəyicilərinin qayda-qanunlara hörmətlə yanaşması, onların qanunvericilikdən doğan tələblərə ciddi qaydada əməl etməsindən asılıdır. Vergi nəzarətinin yoxluğu, habelə onun səmərəlilik dərəcəsinin nisbətən zəifliyi durumunda vergi ödəyiciləri səmtdən vergi öhdəliklərinin tam miqdarda və məqamında yerinə yetirmələri heç də inandırıcı görünmür.

Vergi nəzarəti dövlətin səlahiyyət daşıyan orqanlarının tam və hədəfyönlü işini özündə ehtiva edən vergitutma sahəsində mövcud qanunvericiliyin tələblərinə söykənir və rezidentlərin vergi öhdəliklərinə dair tələblərin icrası ilə əlaqədar məlumatların yığılması və analizinə istiqamətlənib. Bu tip nəzarətin ali məqsədi vergi qanunvericiliyində yol verilmiş pozuntuların çevik aşkarlanması, onların qarşısına qətiyyətlə sədd çəkilməsi və bunun yekununda bütöv biznes subyektlərindən ötrü bərabərliyi və ədaləti özündə təcəssüm edən münasib vergi mühitinin formalaşdırılmasıdır.

K. Belskinin düşüncə tərzinə görə, vergi sistemi vergitutma sahəsində müəyyən prinsiplərə, iş adamlarının vergiləri ödəmək imkanlarına, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vergi və ödənişlər sisteminə, tətbiq olunan vergi inzibatçılığına və vergitutma üsullarına əsaslanan bir-biri ilə əlaqəli elementlərin (hissələrin) məcmusudur. (Belskiy, 2006: 155).

D.Q.Çernikin fikrincə vergi sistemi dövlət səmtdən tutulan vergilərin, onlara aydınlıq gətirilməsi, dəyişməsi və ləğvinin prinsipləri, forma və metodları, hesablanması və tutulması metodlarının, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin toplusudur (Knyazeva, Chernika, 1997: 34).

E.Kirova görə, vergi yükünü hesablamaqdan ötrü mikro səviyyə əsas kimi satış gəlirlərini götürməyi düzgün hesab etmir. O, “mütləq və nisbi yükü” fərqləndirir. Mütləq vergi yükü, büdcə və büdcədən kənar fondlar (şəxsi fondlar istisna olmaqla) köçürüləcək vergilərdir. Nisbi vergi yükü yeni yaradılmış dəyərə hesablanmış nisbətdir. Vergi yükünü regional səviyyədə diqqət dairəsinə alsaq, onda biz bəzi özəl üsulları da vurğulaya bilərik. P.Mitropolskiy əsas vergi yükü əsasında regionun vergi yükü subyektin iqtisadiyyatındakı payına mütənəsb olaraq sənaye sahələri üzrə hesablama metodunu təklif edir (Kirov, 2018: 84).

Vergilər hökumətləri inkişafa sərmayə qoymaq üçün lazım olan vəsaitlə təmin edir, yoxsulluğun aradan qaldırılması və dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə yardımçı olur. Vergi sisteminin dizaynı investisiya qərarları, o cümlədən şəffaflıq və ədalətlik baxımından həm də yerli və beynəlxalq sistemlərlə sıx bağlıdır. Gücləndirilməsi, daxili resursların səfərbər edilməsi təkcə gəlirlərin artırılması məsələsi deyil, həm də bununla bağlıdır ki, inklüzivliyi təşviq edən, yaxşı idarəçiliyi təşviq edən vergi sisteminin layihələndirilməsi, cəmiyyətin müvafiq gəlir və sərvət bərabərsizliyi ilə bağlı fikirlərini uyğunlaşdırır və təşviq edir.

Biznes mühitinin əlverişliliyinə aydınlıq gətirən ən vacib göstəricilərdən biri də vergi dərəcəsi ilə bağlıdır. Vergi yükünün yüksək olmasının biznes mühitinə mənfi təsiri digər amillərin təsir şkalasından daha qabarıq görünür. Doing Business səmtdən hazırlanan metodologiyada təsərrüfat subyektləri istiqamətdən ödənilən bütün tam vergilər, o cümlədən gəlir, əlavə dəyər, mənfəət vergisi və s. nəzərə alınır (Abasov, Abbasov, 2021: 184).

Dünya praktikasında vurğulanır ki, vergi nəzarəti sınaqdan çıxmış bəlli standartlara uyğun aparılmalıdır. Daxili təcrübəyə

gəldikdə bu səmtə ənəmli işlər gedir. İqtisadiyyatın sahələri üçün səmərəli vergi güzəştləri sosial sabitliyin qorunması ilə paralel, iqtisadi artıma da öz töhfəsini verir. İqtisadiyyatın fərqli sahələri üçün həvəsləndirici alətlərin geniş spektrinə baxmayaraq, vergi güzəştləri sistemləşdirilməyib və differensiallaşdırılmayıb. Cari verginin başlıca vəzifəsi iqtisadiyyatın sektorlarını stimullaşdırmaq üçün alətlər dəsti istifadə olunan stimulların effektivliyinin düzgün diaqnostikası, habelə uzunmüddətli perspektivdə ölkə iqtisadiyyatından ötrü əhəmiyyətli pozitiv təsir göstərmək bacarığına məxsus olan stimullaşdırıcı vergi güzəştlərinin ortaya çıxardılmasıdır.

Respublikamızda qeyri-neft ÜDM və bu sektorda iqtisadi artım vergi yükündən asılı deyil. Əslində qeyri-neft sektorunun əsas hissəsi özəl sahibkarlıqla bağlı olduğundan bu sektorda yaranan əlavə dəyərin həcmi vergi yükündən ciddi surətdə asılı olmalı idi. Lakin belə əlaqənin olmamasının əsas səbəbi vergi yükünün yüksək olması və illər üzrə bu yükün dəyişməsinin nəzərə çarpacaq dərəcədə olmamasıdır. Biznes mühitinin əlverişliliyini xarakterizə edən daha bir göstəricinin-gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma və adambaşına ÜDM həcminə təsirlərinin müxtəlif ölkələr, o cümlədən ölkəmiz üzrə qiymətləndirilməsi deməyə lüzum formalaşdırır ki, bu fonda təsirlər ölkədən ölkəyə dəyişir və ölkənin iqtisadi konyukturasından asılıdır. Hər bir ölkədə gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma pozitiv təsirlərini artırmaq üçün onun optimal həddinin tapılması zəruridir.

Fikrimizcə, ölkəmizdə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə biznes mühitinin əlverişliliyinin optimal səviyyəsinin tapılması zəruridir. Amma bu durumda biznes mühitinin əlverişliliyinin inteqral indeksinin deyil, ayrı-ayrı aspektlər üzrə optimallığın təmin edilməsi məqsədəuyğundur. Belə optimallıq əsasən dual xarakterli aspektlər üçün müəyyən

edilməlidir. Digər aspektlər üzrə optimallığın müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti yoxdur. Dual xarakterli olmayan aspektlər üzrə Azərbaycanın göstəricilərinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına və biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılmasına ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Belskiy, K.S. (2006). Nalogovaya sistema: genesis, osnovnyye elementy, printsipy. Gosudarstvo i pravo. №9. s.155.
2. Knyazeva, V. G., Chernika, D.G. (1997). Nalogovyye sistemy zarubezhnykh stran: Uchebnik dlya VUZov - M.: Zakon i pravo, YUNITI. s.34.
3. Kirov, E. (2018). Sovershenstvaniye sistemy kontrolya na predpriyatie, M.: KNORUS. s.84.
4. Abasov, A.B., Abbasov, S.A. (2021). KOS idarə edilməsi. Dərslik-monoqrafiya. Bakı, s.384.

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

İsa Hüseynov

Lənkəran Dövlət Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
isabey57@gmail.com

Jalə Fəttayeva

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
jfettayeva@gmail.com

**KİMYANIN TƏDRİSİNDƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏR
VƏ EKOLOJİ KİMYA ÜZRƏ QAZANILAN
BİLİKLƏRİN EKOLOJİ MAARİFLƏNMƏ VƏ
TƏRBİYƏDƏ ROLU**

Açar sözlər: ekoloji problem, sağlamlıq, ekoloji tərbiyə, kimyəvi maddələr, ekoloji kimya

Keywords: environmental problem, health, environmental education, chemicals, ecological chemistry

Müxtəlif funksiyalı tədris müəssisələrində təhsilalanların ekologiya, ekoloji kimya, kimya ekologiyası anlayışları, terminləri ilə tanış olması, cəmiyyətin ekoloji problemləri içərisində bu terminlərin mahiyyətə hansı əhəmiyyətə malik olmasını açmağa imkan verir. Təhsilalanlar burada ekoloji problemlərin xüsusiyyətləri, ekoloji kimyanın nə kimi bir rola malik olması, vəzifələri, məqsədləri, istiqamətləri, prinsipləri və amilləri ilə tanış olurlar və kimyanın tədrisində əsas kimyəvi ekoloji amillərin ekoloji problemlərin yaranmasında, insanların

yaşayışına təsiri məsələlərinin mahiyyətini anlayırlar və bunların həllində ekoloji maariflənmə və tərbiyənin rolunu dərk edirlər.

Kimya dərslərində ekoloji kimyanın əsas məsələlərinə diqqət yetirərək öz sağlamlıqlarına zərər verə biləcək müxtəlif kimyəvi maddələr haqqında geniş məlumatlar alır, onların zərərli təsirlərindən mümkün qədər qorunmağın və kənar olmağın vacibliyini dərk edir, insanların öz sağlamlıqlarını qorumaları ekoloji kimyanın ekoloji fəsadlarının minimuma endirilməsi üçün ekologiyayı qorunmalı olmaları məsuliyyətini daha yaxşı dərk etməyə müvəffəq olurlar.

Məlumdur ki, XX əsrin ortalarında baş vermiş elmi-texniki tərəqqi cəmiyyətin inkişafına, insanların firavan yaşamalarına müsbət təsir göstərsə də, dünyada ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarması səbəbindən hazırda ekologiyanın qorunması bəşəriyyətin qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Müxtəlif ixtisas sahibləri, əsasən kimyaçı mütəxəssislər müasir texnologiyalaşdırılmış cəmiyyətlə ətraf mühit arasında əlaqələrin, bütün artan antropogen yüklənmələrin öyrənilməsini təmin etməli, ekoloji kimyanın rolunu aydınlaşdırmalı, ətraf mühitin keyfiyyətinə nəzarət baxımından insanların ekoloji kimya üzrə maariflənməsi və tərbiyəsinin həyata keçirilməsinin mühüm bir məsələ olmasını yaxşı bilməlidirlər.

Müasir dünyada mövcud olan ekoloji problemlər kimya və kimyəvi texnologiya ilə əlaqəli olub, biosferə geniş miqyasda təsir edir.

Təhsilalanlar kimyanın tədrisində insanların təsərrüfat, sənaye, hərbi və s. fəaliyyəti daxil olmaqla ətraf mühitdə baş verən kimyəvi prosesləri tədqiq edən ekoloji kimyanın əsas predmetinin kimyəvi elementlərin, maddələrin insanların həyatında, sağlamlığında oynadığı müsbət və mənfi rolun

mahiyyətinin dərk edilməsi və bu təsirlərin qarşısının alınması yolları və üsullarının nədən ibarət olmasını anlayırlar. Ekoloji kimyanın öyrənilməsilə geosferdə - atmosfer, hidrosfer və litosferdə, ətraf mühitdə baş verən kimyəvi proseslər, onların qarşılıqlı təsirləri, həmçinin bu qarşılıqlı təsirlərin əmələ gətirdiyi sonuclar - çirkləndirici kimyəvi maddələrin flora, fauna və insanlara təsiri barəsində olduqca faydalı və maraqlı elmi məlumatlara sahib olan təhsilalanlar ekoloji kimyanın-ətraf mühit kimyası olmasını və bununla da insanların bu kimyanı öyrənməklə ekoloji maariflənmə və ekoloji tərbiyə sahəsində mühüm nailiyyətlərə malik olmağın mümkünlüyünü dərk edirlər.

Təhsilalanlar ekoloji kimyanın ekoloji hadisələr və problemlərin kimyəvi əsaslarını öyrənən elm kimi biologiya, tibb, fizika, meteorologiya, Yer haqqında elmləri, kənd təsərrüfatı kimyası, torpaqşünaslıq və s. ilə sıx əlaqəli olduğunu görür, bu elmin əsas məqsədinin ətraf mühitin kimyəvi tərkibinin dəyişməsi, bu dəyişmələrin mümkün ekoloji fəsadlara gətirə biləcəyinin proqnozlaşdırılması və xüsusilə sənaye məhsulları misalında kimyəvi maddələrin ekoloji qiymətləndirilməsinin aparılmasından ibarət olmasını anlayırlar.

Təhsilalanlar ekoloji kimyanın öyrənilməsilə onun əsas məsələlərinin təbiətdə ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olan amillərin dərk edilməsinə, bu amillərin aradan qaldırılmasına imkan verir. Müasir kimya elmi və kimya sənayesi qazların və tullantı sularının yeni metodlarını işləməklə, sənaye və məişət tullantılarının yeni lazımlı məhsullara effektiv emalı üsullarını təklif etməklə, aztullantılı, tullantısız və ekoloji təhlükəsiz texnoloji prosesləri tətbiq etməklə ekoloji problemləri həll etməyə kömək edir. Bu proseslərdən istifadə etmək üçün kimyəvi məhsulların

xassələrini bilmək, kimyəvi maddələrin ətraf mühitdə özünü aparmalarını və biosferə mənfi təsirini əvvəlcədən görmək lazımdır. Bunları bilməklə vaxtından əvvəl lazımlı tədbirləri görmək və maddələri ətraf mühit üçün təhlükəsiz olan maddələrlə əvəz etməklər.

İnsan fəaliyyəti və yaşam mühitinin keyfiyyətinin saxlanması ekoloji kimyanın əsas məramlarından, çünki canlı orqanizmlərin inkişafı və mövcudluğu onun yaşadığı təbii mühitin keyfiyyəti ilə sıx əlaqədardır və bu keyfiyyətə təsir edən amillər də kifayət qədər çoxdur. Yol verilən hədd adlanan bu dəyərli məlumatlar canlı orqanizmlərin həyat fəaliyyətinə təsir etməyən hədd hesab edildiyindən məlumatlı olan təhsilalanlar təbii mühitin, ərzaq məhsullarının getdikcə artan kimyəvi çirklənmə səviyyəsi, miqyasının nə qədər təhlükəli olması və bunun qarşısının alınması üçün insanların lazımı qədər ekoloji maariflənmə və ekoloji tərbiyələnməyə ehtiyacı olmasını dərk edirlər. Bu elmin, fənnin öyrənilməsilə onlar bu sahədəki maariflənmə və tərbiyənin cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə etməsi üçün hər kəsin əlindən gələni etməli olduğu fikrini ortaya qoyur və bu məqsədə çatmaq üçün bütün mümkün elmi, ictimai, media və multimedia vasitələrdən maksimum səmərəli istifadə edərək təbliğat aparmağın zəruriliyini qeyd edirlər.

Beləliklə, ekoloji kimyanın tədrisində qazanılan ekoloji biliklər sistemi təhsilalanların şüurunda, təbii sərvətlərə münasibətdə dönüş yaratmalı, ekoloji dünyagörüşün mənəvi-estetik inkişaf səviyyəsi, insanlar arasında ünsiyyət yolları və formalarını müəyyən edən ekoloji mədəniyyətin formalaşması baş verməlidir. Kimyəvi maddələrlə zəngin sənaye və məişət tullantılarının ətraf mühitə, insanların sağlamlığına ziyan vurmaması üçün ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında müəllimin ekoloji biliklər üzrə peşəkarlığı əsasdır.

İsa Hüseynov

Lənkəran Dövlət Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
isabey57@gmail.com

Rəfiqə Kərimli

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
refiqekerimli96@gmail.com

FAKÜLTƏTİV MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ KİMYƏVİ BİRLƏŞMƏLƏRİN AŞQAR XASSƏLƏRİNİN TƏDRİS ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: aşqarlar, sürtkü yağları, neft məhsulları, yanacaq, mühərriklər

Keywords: additives, lubricants, oil products, fuel, engines

Kimyanın tədrisi prosesində bir çox kimyəvi termin və anlayışlar mövcuddur ki, bu anlayışlar da özlüyündə kimyanın dərinədən öyrənilməsinə maraq oyadır. Bu cür xüsusi əhəmiyyətə malik terminlərdən biri də hər hansı bir materiala və ya maddəyə edilən əlavələr anlamında işlədilən aşqar terminidir. Kimyəvi aşqarların təyinat istiqamətləri olduqca çoxşaxəlidir və onlardan hər hansı bir kimyəvi maddəyə, qarışıqğa, qida maddələrinə, kosmetik vasitələrə, səthi aktiv sintetik yuyucu vasitələrinə, neft və neft məhsullarına-yanacaqlara, mühərrik və sürtkü yağlarına, soyuducu-yağlayıcı mayelərə və s. az miqdarda əlavə edildikdə əlavə edildiyi məhsulun keyfiyyət xassələrində köklü dəyişiklik etməyə imkan verən mühüm maddələrdir.

Aşqarların tətbiq tarixi kimya, avtomobil, aviasiya və hərbi sənayenin sürətli inkişafı dövründən başlayır. 1914-cü ildə

yaradılan, avtomobillərdə uzun müddət tətbiq olunan ilk aşqar mühərrikin detonasiyalı işləməsinin qarşısını alan etil mayesi adlanan antidetonator aşqarı qurğuşun etilat olmuşdur. Hazırda bu sahə kifayət qədər genişdir və avtomobillərin daxili yanma mühərrikləri, reaktiv mühərriklər, sürət qutuları, kompressorlar, nasoslar və s. texniki vasitələrdə tətbiq olunaraq yanacaqların, mühərrik və sürtkü yağları, yağlayıcı-soyuducu mayələrin işçi qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və yüksəldilməsinə xidmət edən aşqarlar kimyası və sənayesinin inkişaf səviyyəsi elə bir həddə çatmışdır ki, müasir dövrdə həyatımızı onlarsız təsəvvür etmək çətindir.

Texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yeni xassələrə malik aşqarların əldə edilməsini zəruri reallığa çevirmişdir. 1930-cu illərdən başlayaraq yanacaqların, keyfiyyət xassələrinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif aşqarların - antioksidləşdirici, dispersləşdirici, yeyilmə, sürtünmə və siyirməyə qarşı davamlı, yuyucu-yağlayıcı-dispersedici, cilalayıcı, flotasiyaedici, antikorroziya, antimikrob, antifungisid, qatılaşdırıcı, depressor və s. kimi çoxfunksiyalı faydalı xassələrə malik aşqarların yaradılması geniş vüsət aldı. Bu aşqarların yerinə yetirdiyi bir çox önəmli funksiyalar mövcuddur:

Antioksidləşdirici və antikorroziyon aşqarlar. Mühərrikin işi zamanı yağların və yanacaqların yanması müxtəlif oksidləşmə proseslərinə rəvac verir, mühərrik yağının keyfiyyətini, yanacağın yanma qabiliyyətini aşağı salır və mühərrikin rəvan işləməsinə mane olmaqla onun tez sıradan çıxmasına səbəb olur. Bunun aradan qaldırılması üçün mühərrikdə antioksidləşdirici və antikorroziyon aşqarların tətbiqi qaçılmazdır. Neft və neft məhsullarının saxlanıldığı çənlərdə saxlanma müddətində oksidləşmənin getməməsi və ya sürətinin ləngidilməsi, məhsulun tərkib hissələrinə parçalanmasının baş verməməsi, eləcə də korroziya

proseslərinin qarşısının alınması üçün antioksidləşdirici və antikorroziya aşqarlar tətbiq edilir.

Yuyucu-dispersedici aşqarlar. Bu tip aşqarlar qismində təhsilalanlara üzvi kimya kursunun alkanlar sinfindən yaxşı tanış olan yağda həll olan sulfonatlar, karbon turşuları sinfindən karbon turşularının duzları, suksinimid birləşmələri tətbiq edilir. Məlumdur ki, mühərrikin işi zamanı yüksək temperatur və təzyiq yaranır və nəticədə yanacağın tərkibini təşkil edən karbohidrogenlər qarışığı həm oksidləşməyə, parçalanmağa məruz qalırlar, həm də kondensə olunurlar. Alınan birləşmələr qatranlı birləşmələr, karbenlər, kaboidlər və turşulardan ibarət olur ki, onlar da yanıqlar şəklində mühərrikin detallarının səthində oturur, mühərrikin işçi səthinin sahəsini və faydalı iş əmsalını azaldır. Bu tip aşqarların tətbiqində əsas məqsəd mühərrikin rəvan işləməsini təmin etməklə onun ömrünün uzadılmasına nail olmaqdır.

Yeyilmə və sürtünməyə qarşı aşqarlar. Ağır sürtünmə rejimlərində işləyən müxtəlif texniki vasitələrin detallarının sürtünmə səthlərində sürtünmənin azaldılması, sürtünən səthlərin yeyilməsinin qarşısının alınması vacibdir. Bu məqsədlə sürtünən səthlər arasında sürtünmənin qarşısını ala bilən aşqarlar tətbiq edilərək sürtünən səthlər arasında nazik təbəqə əmələ gətirilir ki, bu təbəqə də adı çəkilən funksiyayı həyata keçirir. Bu tip aşqarlar toxunma səthlərində təmas zamanı adsorbsiya olunan, metalla kimyəvi birləşmə əmələ gətirən, yeyilməyə və sürtünməyə qarşı davamlı aşqarlardır ki, bunların da tərkibində xlor, kükürd və fosfor elementləri ayrılıqda və birgə müxtəlif kombinasiyalarda mövcud olur.

Siyirməyə qarşı aşqarlar. Müxtəlif texniki vasitələrin işi zamanı onun detallarının toxunan və ya sürtünən səthlərində cızıqlar, siyirmələr baş verir və proses avadanlığın istismar keyfiyyətlərini və müddətini aşağı salır. Bu prosesin qarşısının

alınması məqsədilə burada tətbiq olunan aşqarların tərkibinə toxunan səthlərdə adsorbsiya olunaraq nazik təbəqə əmələ gətirə bilən, toxunan səthlərdə yağlılığı artıraraq sürtünən səthlərdə səthi gərilməni və bununla da sürtünməni azaldan səthi aktiv maddələr daxil edilir.

Yağlara əlavə edilən qatılıq aşqarları. Texnikada yağların istismar göstəricilərindən ən vacibləri temperatur və özlülük xassələri hesab edilir. Yüksək temperaturda texnikanın işinin təmini üçün lazım olan özlülüyn saxlanması çox vacibdir və bu tip aşqarların olduğu yağlar bütün fəsillərdə müxtəlif iqlim şəraitlərində mühərriklərə işləməyə imkan verir. Belə aşqarlar qismində yüksək molekululu poliizobutilenləri tətbiq olunur.

Depressor aşqarlar. Sərt soyuq iqlimlərdə işləyən texnikada istifadə olunan sürtkü yağlarının donma temperaturunun aşağı salınması çox mühümdür. Bu məqsədlə tətbiq edilən ən yaxşı depressor aşqarların içərisində yüksək molekkulu qətranlı polimetakrilatlar xüsusi yer tuturlar.

Aşqarların növləri və tətbiq sahələri kifayət qədər çoxdur və bu kiçik materialda biz yalnız müəyyən hissəsinin fəaliyyətinə toxuna bildik. Burada məqsəd kimyanın tədrisində təhsilalanların öyrəndikləri bir sıra üzvi sinif birləşmələrinin müxtəlif sənaye sahələrində tətbiq edilən xassələrə malik olan mühüm üzvi maddələr olmasını çatdırılması və kimya biliklərinin genişləndirilməsinə nail olunmasıdır.

İsa Hüseynov
Lənkəran Dövlət Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
isabey57@gmail.com,
Şərqiyyə Rəcəbova
Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
racabova@internet.ru

**ÜZVİ KİMYADA “NİTROBİRLƏŞMƏLƏR”İN
TƏDRİSİNDƏ A.NOBELİN
ELMİ, SƏNAYE-TEKNOLOJİ İRSİNDƏN İSTİFADƏ**

Açar sözlər: nitrobirləşmələr, partlayıcılar, sellüloza, Nobel, dinamit sənayesi

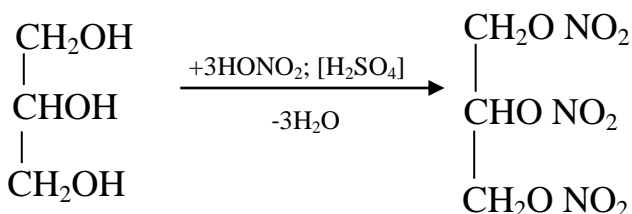
Keywords: nitrocompounds, explosives, cellulose, Nobel, dynamite industry

Üzvi kimyanın tədrisində alifatik və aromatik nitrobirləşmələrin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki nitrobirləşmələr üzvi sinif maddələr kimi geniş tətbiq sahələrinə malikdirlər. Alkanların, qliserinin, sellülozanın və aromatik birləşmələrin tədrisi zamanı onların kimyəvi xassələrinin öyrənilməsi çox vacibdir. Çünki bu maddələrin əmələ gətirdikləri nitrobirləşmələr xassə etibarilə çoxcəhətlidir, müxtəlif tətbiq sahələrinə-hərbi sənayedə partlayıcılar, tibbdə dərman preparatları, boya sənayesi və süni parçaların alınması üçün xammal mənbəyi kimi əvəzsiz birləşmələrdir. Bunların öyrənilməsində müasir tədris üslublarından istifadə etmək daha çox səmərəli ola bilər.

Partlayıcı xüsusiyyətlərinə malik nitrobirləşmələrin öyrənilməsində kimyəvi reaksiyalarla yanaşı, partlayıcıların

hazırlanma texnologiyasını məharətlə həyat keçirmiş görkəmli ixtiraçı alim, messenat A.Nobelin elmi-texnoloji və ictimai fəaliyyətinə nəzər salınması, zənnimizcə, bu mövzuların tədrisində təhsilalanlarda kimyaya maraqların formalaşması istiqamətində stimullaşdırıcı effekt yarada bilər. Bu materialda qliserin, sellüloza və toluol əsaslı nitrobirləşmələrin üzərində dayanmışıq.

Qliserin əsaslı partlayıcılar. Üzvi kimyada üçatomlu spirt olan qliserinin tədrisi zamanı onun qeyri-üzvi və üzvi turşularla qarşılıqlı təsirindən tam mürəkkəb efirlər alınması reaksiyası öyrənilir:

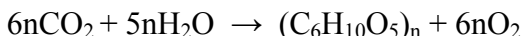

Qliserinin tam efiri – qliserintrinitrat adlanır, partlayıcı maddədir və dinamitin hazırlanmasında istifadə olunur. Müxtəlif tədqiqatçı alimlər, o cümlədən partlayıcı maddələr sahəsində geniş partlayıcı gücə malik kimyəvi maddələr alınması üçün tədqiqatlar aparan A.Sobronun işləri qliserinin törəmələrinin tibbi xüsusiyyətləri ilə yanaşı digər əlahiddə xüsusiyyətlərinin- partlayıcı, təkana, zərbəyə və ya istiliyə qarşı çox həssas maye halında olan tam nirat efirini-nitroqliserini öyrənmişdir.

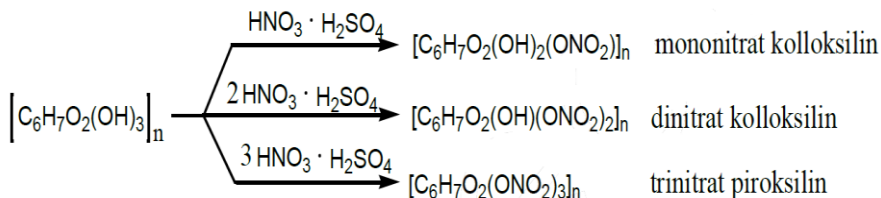
Sellüloza və partlayıcı maddələr. Üzvi kimyanın karbohidratlar bölməsinin tədrisi zamanı təhsilalanlar karbohidratların quruluşlarını və kimyəvi xassələrini öyrənirlər. Bunların içərisində polikarbohidratların nümayəndəsi olan

sellüloza $[C_6H_7O_2(OH)_3]$ haqqında danışdığımız mövzuda xüsusi önəm daşıyır.

Sellüloza bitkilərin yaşıl yarpağında sadə şəkərlərin fotosintezindən başlanan mürəkkəb biokimyəvi çevrilmələr nəticəsində aşağıdakı tənlik üzrə əmələ gəlir:

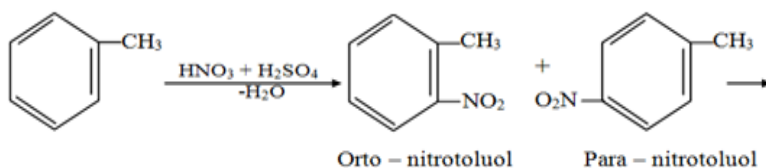

Pedaqoq sellülozanın tərkibindəki hidroksil qruplarının əvəz olunması ilə tam nitrolaşmış sellülozanın trinitrosellüloza-piroksilin adlanan və tüstüsüz barıt kimi tanınan partlayıcı maddə olması məlumatlarını təhsilənlərə çatdırı və fikirlərini sellülozanın mono, di və trinitrolaşma proseslərinin yer aldığı aşağıdakı kimyəvi reaksiya tənlikləri vasitəsilə yekunlaşdırır:

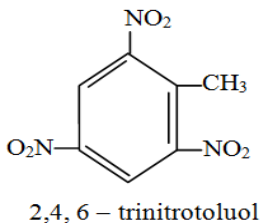
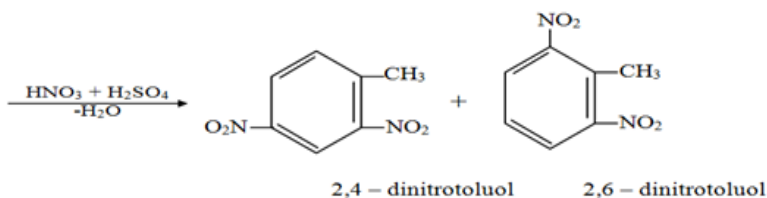
Təcrübəli pedaqoq partlayıcı maddələrin yalnız canlıların həyatlarını məhv etməyə yönəlmiş hərbi sənaye məhsulu kimi bir kimyəvi maddə olmayıb, həm də insanlara yaxşı mənada xidmət edən proseslərdə - çətin keçilən yerlərdə tunellərin salınmasında, yol çəkilməsi zamanı dağ suxurlarının partladılmasında, qızıl, gümüş, müxtəlif metal yataqlarının açıq üsulla istismarı zamanı partlayış işlərində, köhnəlmiş, ömrünü başa vurmuş, qəza vəziyyətli hündür mərtəbəli obyekt və binaların bir anda partlayışla yox edilməsində yaxşı, xeyirxah məqsədlər kimi də tətbiq edilə bilməsini vurğulayır, təhsilənlərin marağını bu sahəyə yönəltməyə çalışır.

Trinitrotoluol və partlayıcı xassəsi. Üzvi kimyada aromatik karbohidrogenlərin tədrisi zamanı toluolun xüsusi maraqlı kəsb edən kimyəvi xassələrindən birinin onun nitrolaşma reaksiyası hesab edilir. Onun nitro törəmələrindən əsasən, ən mühüm partlayıcı maddə olan trinitrotoluolun-*“trotilin”* istehsalında, toxuculuq sənayesində boyaq maddəsi kimi, benzoy aldehydi və başqa maddələrin sintezində istifadə olunması qeyd olunur.

Üçüncü radikal daxil olduqda isə 2,4,6-trinitrotoluol əmələ gəlir:

Nobel və dinamit sənayesi. Qliserinin, sellüloza və toluolun mövcud xüsusiyyətlərindən ustalıqla bəhrələnməyi

bacaran Beynəlxalq “Nobel” fondunun təsisçisi, kifayət qədər gözü açıq, kəşflərin əhəmiyyətini çox tez dəyərləndirə və qiymətləndirə bilən A.Nobelin də partlayıcı maddələrlə çox yaxından maraqlanması və öz diqqətini bu kəşfə yönəltməsi ilə qara barıtı nitroqliserin ilə qarışdıraraq təkana qarşı davamlı, yalnız xüsusi fitilin köməyi ilə partlayan maddəni-dinamiti almağa müvəffəq olması və tezliklə bütün dünyada dinamit sənayesi imperiyasını qurması barədə maraqlı fikirləri təhsilalanlara çatdırır.

Nitrosellülozanın təsadüfən istehsal sahəsində olan gizelgura düşməsi və partlamaması A.Nobelin partlayıcılar istehsalında yeni eram başlanğıcına gətirib çıxarır. Gizelgurda yerləşdirilmiş partlayıcı maddəni dinamit adlandıran A.Nobel yeni partlayıcının- dinamitin yalnız xüsusi partlayıcıların vasitəsilə partlatmağın mümkün olmasını, təhlükəsizlik, daşınma və tətbiqetmə baxımından çox önəmli olmasını istifadəçilərin nəzərinə çatdırır. A.Nobel başqa partlayıcılar üçün də yararlı olan fitil kimi Libix tərəfindən hazırlanmış guruldayıcı civədən istifadə etmiş, nitroqliserin və detonator kapsullarını istehsal etməyə başlamış və bu da hərbiçilərin, partladıcıların, inşaatçıların, mədənçilərin yüksək aktivləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ölümündən iki il əvvəl Nobel xüsusi fond təsis edərək, bütün var-dövlətini ora keçirdən və sülhün əsas tərəfdarlarından biri olan Nobel ümid edirdi ki, onun yaratdığı partlayıcı maddələr müharibə məqsədilə istifadə olunmayacaq, dinc məqsədlərə xidmət edəcək.

Nailə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mammadova.naila.1965@gmail.com

DƏRMAN BİTKİLƏRİ VƏ ONLARIN XALQ TƏBABƏTİNDƏ ROLU

Açar sözlər: dərman bitkisi, flora, itburnu, andız, əhəmiyyət
Keywords: medicinal plant, flora, hip, oath, importance

Yerli floradan istifadə edərkən qədim xalqlar özünə lazım olan faydalı bitkiləri tapırdılar. Onların arasında dərman xüsusiyyətlərinə malik olan bitkilər də xüsusi yer tutur.

Azərbaycan florasının dərman bitkiləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Respublikamıza xas olan müxtəlif iqlim şəraiti, ərazi, münbit torpaq, bol su ehtiyatı və bal günəş şüaları burada bir sıra mühüm və qiymətli endemik bitkilər, o cümlədən dərman bitkiləri üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Dərman bitkiləri dedikdə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi və profilaktikasında istifadə olunan geniş bitki qrupu başa düşülür.

Dərman bitkiləri bizim eradan 3000 il əvvəl qədim Assuriyada, Misirdə, Hindistanda. Çində, Tibetdə, eramızın əvəllərində isə İranda, Yunanıstanda və Romada, orta əsrlərdə ərəb ölkələrində, Asiyada, Zaqafqaziyada, Avropa ölkələrində, Rusiyada istifadə edilmişdir.

Antik dövrün ən görkəmli təbiblərindən olan Hippokrat ilk olaraq 200-ə qədər dərman bitkisinin botaniki təsvirini vermişdir. Sonradan İbn Sina 900, Biruni 880, İbn Mənsur 500-ə yaxın dərman maddələrini təsvir etmişdir ki, onların da əsasını dərman bitkiləri təşkil etmişdir.

Xalq təbabətində istifadə olunan dərman bitkilərinin təsir dairəsi olduqca genişdir. Onlar iltihaba qarşı, bəlgəmgətirən, tərlədən, ürək tonusunu qaldıran, qan kəsən, qanın qatılığını tənzimləyən, maddələr mübadiləsini nizamlayan və s. təsirlərə malikdir.

Bitkilərdən hazırlanan dərmanların kimyəvi dərmanlara nisbətən üstünlüyü həm də onların uzun müddət əlavə təsir göstərmədən tətbiq oluna bilməsindədir.

Azərbaycanın florasında xalq təbabətində işlənən 900-ə qədər bitki aşkara çıxarılmışdır. İllərdən bəri tədarük edilən 25-30 növ çox işlənən dərman bitkilərindən (çobanyastığı, itburnu, bağayarpağı, gicitkən, yemişan, andıq, cökə, kəklikotu, murdarça və s.) xammal olunur. Dərman bitkilərinin orqan və sistemlərə etdiyi təsire əsasən qəbul olunmuş təsnifat daha əlverişlidir. Burada dərman bitkilərinin əksəriyyəti onların farmakoloji təsirinə əsasən qruplaşdırılmışdır.

1. Mərkəzi sinir sistemi xəstəliklərində-pişikotu, jenşen, damotu, mahmızçiçək və s.

2. Ürək damar sistemi xəstəlikləri zamanı istifadə edilən dərmanların 70-80%-i bitkilərdən alınır. Bu xəstəliklərdə-xoruzgülü, inciçiçəyi, yemişan, acliqotu, üskükotu, başlıqotu və s.

3. Dəri xəstəliklərində-darı, ardıc, dağvətəri, ziyilotu, əzvay, soğan, sarımsaq və s.

4. Mədə bağırsaq xəstələrində-gülxətmi, qaraqınıq gülümbahar, murdarça, zəncirotu, bağayarpağı, acı yovşan, qaragilə kələm, gənəgərçək, zirə, qaytarma və s.

5. Spazmolitik və ağrıkəsən xəstəliklərdə-xaş-xaş, xanımotu, bat-bat, kəklikotu, nanə, dəlibənd, şüyüd kəpənəkçiçək və s.

6. Onkoloji xəstəliklərdə-vaxtsiz çiçək, dağvətəri gülümbaharı, qıfotu və s. istifadə olunur.

Bu bitkilərin müalicəvi təsirlərindən əlavə, tərkibindəki qida maddələrinin orqanizmə olan müsbət təsirləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xalq təbabətinin bu bitkiləri əsrlər boyu yaşamış yeni-yeni müalicə vasitələri ilə zənginləşmişdir.

Shahla Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD student
shahla.biolog@bk.ru

FUNGAL DISEASES IN FRUIT PLANTS OF THE ABSHERON PENINSULA

Keywords: *phytopathogenic fungi, fruits, fungal diseases*
Açar sözlər: *fitopatogen göbələr, meyvələr, göbək xəstəlikləri*

The research was carried out in the gardens of the Absheron Peninsula. During the study, fruit plants withered and rotted for unknown reasons. After research and studies, it became clear that phytopathogenic fungi are the cause of wilting and decay.

The fruit surface is rich in epiphytic microbiota. They are mostly inactive. Because on the surface of intact fruits there are not enough nutrients and other conditions for their development. With mechanical damage to fruits and vegetables, juice comes to the surface, which contains carbohydrates, proteins, fats, vitamins, etc. to feed microbes. Ingredients. As a result, the number of microorganisms increases dramatically, they develop and cause rotting of the fruit. Microbes of fruit epiphytes include various lactic acid bacteria, acetic acid bacteria, yeast fungi, mold fungi, as well as *Herbicola aureum*, *Pseudomonas fluorescens*. It has even been established that some epiphytic microbes prevent the development of phytopathogenic microbes by releasing antibiotic substances. In 1 g of intact fruit surface, there are 6-42 bacteria, 100-266 thousand yeast and mold fungi. As a result of damage to the fetus, this number can increase by 5-20 times.

The fruits have living tissue even after being harvested and peeled. Various physiological and biochemical processes take place in it. The more gradual these processes, the longer their shelf life. Fruits have the ability to prevent the development of microbes, that is, immunity. This property is closely related to the high acidity of fresh fruits, the presence of tannins, glucosides, essential oils and substances with antibiotic properties. Antibiotic substances in plants are called phytoncides. Since the amount of phytoncides in different fruits and vegetables is not the same, their resistance to microbes is not the same. Phytoncides have a bacteriostatic and bactericidal effect on microorganisms. The antibiotic substances of onion, garlic and mustard kill dysentery, salmonella, intestinal bacteria and staphylococci in 30-60 minutes. The peel part of fruits and vegetables and the pulp nearby is richer in antibiotic substances.

Various microorganisms pathogenic for humans can get into vegetables and fruits from the soil, from people carrying sick and pathogenic microbes, through used water. Therefore, when processing, storing and selling vegetables and fruits, it is necessary to strictly observe sanitary rules. In order to ensure that the commercial qualities of fruits and vegetables do not change for a long time, it is necessary to observe their storage conditions, i.e. temperature, relative humidity, etc. must be strictly observed. Molds develop mainly in damaged and overripe fruits and vegetables. Because an acidic environment and carbohydrates are more favorable for their development. After weakening the acidity, favorable conditions are created for the development of bacteria. At this time, carbohydrates, proteins, fats are broken down into simpler substances such as ethyl alcohol, acetic acid, amino acids, fatty acids, carbon dioxide, water and other compounds. As a result, the

consistency of fruits and vegetables softens, the color darkens, the shape changes, and an unpleasant odor appears. In addition to the indicated rots of fruits and vegetables, there are also diseases caused by specific molds, viruses and microbes, which cause a decrease in the quality of the product, and sometimes its complete loss.

Nailə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mammadova.naila.1965@gmail.com

**ÇAYTIKANI - *HIPPOPHAE RHAMNOIDES L* VƏ
DƏRMAN ACIQOVUĞU, ZƏNCİROTU (*TARAXACUM
OFFICINALE WIGG.*) BİTKİSİNİN ƏHƏMİYYƏTLİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: *dərman bitkiləri, vitamin, əhəmiyyət, çaytikani, zəncirotu*

Keywords: *medicinal plants, vitamin, importance, tea tree, dandelion*

Adi çaytikani (*Hippophae rhamnoides L.*) iydə (*Elaeagnaceae*) fəsiləsinə daxildir. Kiçik boylu ağac və ya koldur. Üzərində çoxlu miqdarda tikanları var, budaqları bozdur. Yarpaqları növbəli, nazik xətləli və ya xətvərilansətşəkillidir. Çiçəkləri xırda, nəzərə çarpmayan, sarımtıldır. Meyvəsi-şirəli çəyirdəkmeyvədir, narıncı-sarı və qırmızı rəngdə olur. Çiçəklənməsi mart aprel aylarında, meyvəsinin yetişməsi sentyabr-oktyabr aylarında baş verir. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazdan başlayaraq orta dağ qurşağına kimi meşə rayonlarında, çayların sahillərində, çox vaxt daşlı və qumlu torpaqlarda və tuqaylarda, bəzən keçilməz sıx qruplar şəklində rast gəlinir. Çaytikani meyvəsi xoş ətrinə görə çox vaxt «Sibir ananası» adlanır. O, doğrudan da ananas ətri verir. Lakin çaytikani meyvəsi tibbi əhəmiyyətinə görə əsl ananasdan xeyli üstündür.

Dərman məqsədilə çaytikani çox qədim vaxtdan bəri istifadə edilir. Onun yarpaq və çiçəklərindən xalq təbabətində çay kimi dəmləyib mədə-bağırsaq və ya yel xəstəliklərində,

meyvələrindən isə qanazlığında qüvvətverici dərman kimi istifadə edilir. Meyvələrinin toxumu isə zərif işlətmə dərmanı kimi qəbul olunur. Müasir təbabətdə çaytikanının ancaq meyvələrindən istifadə olunur. Meyvələrinin tərkibində bir sıra qiymətli müalicə əhəmiyyətli maddələr vardır.

Meyvələri müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Onları payızın sonlarında yığırlar. Yaxşı olar ki, bu, ilk şaxtalardan sonra qışın əvvəlində edilsin. Don vurmuş meyvələri ağaclar vasitəsi ilə kolun üstündən çıxırırlar. Meyvələrin tərkibində çoxlu miqdarda karotin, vitaminlərdən B₁ B₂, C, E, P təsadüf edilir. Bundan başqa, çaytikanının tərkibində aşı maddələri, kumarin, flavonoidlər, efir yağları, mikroelementlər, piqmentlər və başqa birləşmələr vardır. Polivitaminli məhsul hesab edilir. Meyvələrdə 9%-ə qədər çaytikanı yağı var.

Yağın tərkibinə tokoferollar, K vitamini, yağ və üzvi turşuları, fitonsidlər var. Askorbin turşusunun miqdarına görə çaytikanı digər məşhur meyvə və giləmeyvəli bitkiləri geridə qoyur. Onun özünəməxsus iyi və tamı var. Bu yağ karotidlə, E və F vitaminləri ilə, karotinoidlərlə zəngindir. F vitamini dəridə baş verən maddələr mübadiləsini tənzim etmək qabiliyyətinə malikdir. E vitamininin miqdarına görə digər meyvəli bitkilər arasında birinci yeri tutur.

Çaytikanı bitkisinin müalicəvi əhəmiyyəti onun regenerativ xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır, o, baş verən prosesləri tezləşdirməkdən başqa, ağrıkəsici və mikrobəleyhi təsirə malikdir.

Çaytikanının meyvələrinə daxil olan bioloji aktiv maddələrə, demək olar ki, onun yarpaqlarında və qabığında eyni miqdarda təsadüf edilir. Onun yarpaqlarını tədarük etmək üçün meyvələri toplanan zaman qırılan və tökülən yarpaqlardan istifadə edirlər. Onları sonra kölgədə qurudub vitaminli dəmləmələr hazırlamaq üçün istifadə edilir.

Dərman acıqovuğu, zəncirotu (*Taraxacum officinale* Wigg.) Astrakimilər (*Asteraceae*) fəsiləsinə aiddir. Çoxillik ot tipli, mil kök sisteminə malik bitkidir. Bütöv hissələrinin hamısında süd şirəsi vardır. Yarpaqların hamısı kökyanı, uzunsov qismən və ya bütöv kəsikdirlər. Çiçəkləri dilşəkili, sarı, səbətlərə toplanmış şəkildə, uzunsov yarpaqların əsaslarında yerləşirlər. Meyvəsi - toxumcuq, bozumtul-tünd ağ tükcüklüdür. Aprel-iyun aylarında çiçəkləyir, meyvə əmələgətirməsi may-iyun aylarına təsadüf edir. Böyük və Kiçik Qafqazda orta dağlıq və subalp qurşağında, meşələrdə, çəmənlərdə geniş yayılmışdır.

Bitkinin kökləri müalicəvi əhəmiyyətlidir, onları payızın axırlarında, yerüstü hissələrin solduğu zaman qazıb çıxarmaqla tədarük edirlər. Zəncirotunun kökləri 40%-ə qədər inulin, 20% şəkər, 23%-ə qədər kauçuk, bundan başqa, axıqlıkozid-taraksasin, mikroelementlər (kalsium, dəmir, fosfor və b.), üzvi turşular, karotinoidlər (sarı-narıncı bitki pıqmentləri, orqanizmdə vitamin A-ya çevrilir), vitaminlər C, B₂, PP, aşı maddələri, saponinlər, efir yağları və başqa bioloji aktiv maddələrlə zəngindir.

Milli təbabətdə zəncirotunu bir neçə xəstəliyin müalicəsi məqsədi ilə istifadə edirlər. Bitkinin cavan yarpaqlarında çoxlu miqdarda vitaminlərin olduğunu nəzərə alaraq, onların avitaminozlar zamanı istifadə edilməsini tövsiyə edirlər. Baytarlıq praktikasında zəncirotunun köklərini dəmləmə şəklində iştahanın gücləndirilməsində, həzm sisteminin fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün istifadə edirlər.

Almaz Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
magistrant
almaz.memmedova.94@mail.ru

TUT ÇANAQLI YASTICASININ BİOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: tut yastıcası, sorucu ağız, çanaqlı, zərərverici, mübarizə

Keywords: mulberry pad, suction mouth, cupped, pest, fight

Sorucu zərərvericilər, yəni bitkilərin şirəsi ilə qidalananlar böyük bir qrup olub, kənd təsərrüfatı bitkilərinə və park-dekorativ bitkilərinə böyük zərər vururlar. Canaqlı, yalançı çanaqlı bu qrupdan olan zərərvericilərdir. Bu qrupdan olan zərərvericilər bitkilərin şirəsini sorur, yarpaqların vaxtından əvvəl saralıb-solmasına, tökülməsinə, cavan zoqların, budaqların deformasiyasına, əyilməsinə, bitki toxumalarının məhvində, su və maddələr mübadiləsinin pozulmasına səbəb olurlar. Sorucu zərərvericilər bitkilərin şirəsini soruqda toxumaların tamlığını pozmaqla yanaşı yarpaqları çirkləndirir ki, bu da göbələklərin inkişafına səbəb olur, bitkilərdə fotosintez prosesini pozur, bitkilərin illik artımını xeyli ləngidir, güclü yoluxmada isə onların tamamilə qurumasına gətirib çıxarır. Sorucu zərərvericilərə yoluxmuş kənd təsərrüfatı bitkilərinin kəmiyyət və keyfiyyəti xeyli aşağı düşür.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinə zərər vuran zərərvericilərlə mübarizə aparmadan istehsal olunan məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətindən söhbət gedə bilməz. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı müxtəlif zəhərli maddələrdən - insektisidlərdən istifadə olunur, bu isə ekologiyanın, ətraf

mühitin əhəmiyyətli dərəcədə çirklənməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına, insan orqanizmi üçün böyük fəsadlara səbəb olan bu kimyəvi preparatların istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarında toplanmasına gətirib çıxarır (Mustafayeva, 2013). Nəticədə bu məhsulların istifadəsi insan sağlamlığına böyük zərbə vurur. Bu zəhərli maddələr yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsullarında toplanır, nəticədə insanlar tərəfindən istifadə olunduqda müxtəlif onkoloji, allergik xəstəliklərin yaranmasına və artmasına səbəb olur. Son illərdə bitki zərərvericilərinə qarşı aparılan kütləvi kimyəvi mübarizə nəticəsində ətraf mühit həddindən artıq çirklənmiş, ekoloji tarazlıq pozulmuşdur. Bu və ya digər zərərvericiyə qarşı müxtəlif zəhərli dərmanlardan istifadə etdikdə müxtəlif faydalı həşəratlar məhv olur, torpaq zəhərlənir, ətraf mühit çirklənir.

Zərərvericilərə qarşı kimyəvi mübarizə apardıqda kimyəvi preparatlardan nəzarətsiz, səmərəsiz istifadə edilir, nəinki zərərvericilər məhv olur, əksinə təbiətdə zərərvericilərin say tənzimində mühüm rol oynayan, onların sayının xeyli azalmasına səbəb olan faydalı entomofaqların sayı xeyli azalır və onların zərərvericilərin say tənzimində rolu əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür. Zərərvericilərə qarşı kimyəvi preparatlardan geniş və nəzarətsiz istifadə etdikdə bu nəticəsiz olur, əksinə insektisidlərə davamlı zərərvericilərin yaranmasına və artmasına səbəb olur. Bütün bunları nəzərə alaraq, zərərvericilərə qarşı mübarizədə insektisidlərin istifadəsinin minimuma endirilməsi, faydalı entomofaqlardan istifadənin maksimuma qaldırılması vacibdir.

Son illərdə Azərbaycanda tut çanaqlı yastıcası çox geniş yayılmışdır. Hal-hazırda bu zərərverici Lənkəran, Astara, Masallı, Yardımlı rayonlarında, Abşeronun qəsəbə və kəndlərində, Bakı şəhərində, Quba-Xaçmaz bölgəsində geniş yayılmışdır. Respublika daxilində karantin tədbirlərin

çox zəif olması nəticəsində bu zərərvericinin Azərbaycanda geniş yayılması labüddür (Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin əsərləri, 2013: 65-77).

Dişi fərdlərin çanağı geniş oval, yaxud dəyirmi formadadır, rəngi ağdır, 2 sürfə çanaqcığına malikdir: I çanaqcıq açıq qızılı rəngli, II çanaqcıq sarımtıl qızılı rənglidir. Çanaq daxili bədən dəyirmi, yaxud ovaldır, ətraflara, gözə malik deyildir. Bədənin rəngi adətən sarımtıl, bəzən açıq limonu rəngdə, açıq narıncı və sarımtıl narıncı rənglidir.

Erkəklərin nimfal çanağı ağımtıldır, uzunsovdur, 1 sürfə çanaqcığına malikdir ki, bu da çanağın baş tərəfində yerləşir. Yanlarda 2 ədəd uzunsov nov vardır. Sürfə çanağı çox yumşaq olub, içərisində erkək fərdlər inkişaf edir. Yetkin erkək fərdlər qanadlıdır, 3 cüt ətrafa, bığcığa və gözlərə malikdir. Uzun kopyulyativ aparat aydın görünür. Rəngi sarımtıl narıncı rənglidir. Bədənin ölçüsü 0,7-1,0 mm-dir (cinsi orqan bura daxil deyildir).

Ədəbiyyat

1. Mustafayeva, G.Ə. (2013). Azərbaycanın çanaqlı yastıcalarının (Homoptera, Diaspididae) növ tərkibi, yayılması və zərər vurduqları bitkilər.
2. Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin əsərləri. (2013). Bakı, s.65-77.

Aynur Bayramova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
magistrant
aynurbayramova452@gmail.com

ÜZÜM BİTKİSİNDƏ YAYILMIŞ ZƏRƏRVERİCİLƏR VƏ ONLARIN İDARƏ OLUNMASI

Açar sözlər: Bağ tor gənəsi, üzüm bitkisi, tor, zərərverici, mübarizə

Keywords: *Garden net mite, vine plant, net, pest, control*

Üzüm bitkisi isti və quraq, eləcə də nisbətən soyuq zonalarda, demək olar ki, yer kürəsinin müxtəlif iqlim zonalarında bitir. İqlim şəraiti üzüm məhsullarının istifadə istiqamətini əsasən müəyyən edir. Üzüm bitkisinin məhsuldarlığının illər üzrə dəyişməsi müəyyən dərəcədə ekoloji amillərdən asılıdır. Ekoloji şəraitə uyğun olaraq becərmə üsullarının seçilməsi, yüksək məhsuldar sortların seçilməsi onun məhsuldarlığının artırılmasına təsir edən əsas amillərdəndir ki, burada zərərvericilər və xəstəliklər məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir göstərir.

Üzüm bitkisinin zərərvericilərindən misal olaraq gənələr dəstəsinin (Acarina) tor gənələri (Tetranychidae) fəsiləsinə mənsub olan Bağ tor gənəsidir. (Schizotetranychus pruni O.)

Yetkin fərdi 0,45-0,50 mm-uzunluğunda, 4 cüt ayağı və sarımtıl bədəni olan həşəratdır. Yumurtası 0,13-0,14 mm uzunluğunda kiçik ölçülüdür. Yetkin diş fərd üzüm tənəklərinin çatlarında və tökülmüş yarpaqların altında qışı keçirir və yazda qışlama yerlərindən çıxaraq yenidən əmələ gəlmiş yarpaqlar üzərinə daraşır. Bütün yay dövründə zərif cavan yarpaqlara keçərək qidalanırlar. Bağ tor gənəsi üzüm

yarpaqlarının alt səthində tor qurur, burada yaşayır və inkişaf edir.

Yazda dişi fərdlər bir qədər qidalanır, yarpağın altına qurduqları torun telləri arasına yumurtalarını yerləşdirir və 5-6 gün keçdikdən sonra sürfələr çıxmağa başlayır. 10-15 gün sonra sürfələr cinsiyyətə yetişir və 15-20 günə bir nəslin inkişafı başa çatır.

Üzüm sortlarının orta və zəif tüklü yarpaqları gənələrə daha çox yoluxur. Bu gənələr bu sortlarda tor quraraq yaxşı yaşaya bilir. Lakin sıx tüklü və tamamilə tüksüz üzüm sortlarında gənələr tor qura bilmədiyi üçün inkişaf edə bilmir. Bununla yanaşı, mütərəqqi aqrotexniki tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir ki, zərərvericinin yayılmasının qarşısı alınsın.

Zərərvericilərlə mübarizə aparmadan istehsal olunan məhsulun kəmiyyət və keyfiyyəti aşağı olduğundan kənd təsərrüfatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zərərvericilərin kənd təsərrüfatı bitkilərinə zərər verməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə insektisidlərdən istifadə edilir ki, bu, ekologiya, ətraf mühitin çirklənməsi, insan orqanizmində böyük fəsadların yaranması ilə nəticələnən məhsulların tərkibində kimyəvi maddələrin toplanması ilə nəticələnir. Zərərli maddələrin istifadəsi zərərli həşəratla yanaşı faydalı həşəratlara da zərər vurur və torpağı çirkləndirir. Elə bu səbəblə də zərərvericilərə qarşı mübarizə apararkən insektisidlərdən istifadə azaldılmalı, faydalı entomofaqlardan istifadəyə üstünlük verilməsi mütləq vacibdir .

Gumru Balakhanova
Azerbaijan State Pedagogical University
19_bq_91@mail.ru

MICROMYCETE FUNGI AND THEIR RELATIONSHIP WITH THE SOIL ECOSYSTEM

Keywords: *pollution sources, amount of humus, ecological situation, soil moisture, soil*

Açar sözlər: *çirklənmə mənbələri, humusun miqdarı, ekoloji vəziyyət, torpaqların nəmliyi, torpaq*

Both prokaryotes (bacteria and actinomycetes) and eukaryotes (fungi, protozoa, plants) are involved in the formation of soil biological properties. It is no coincidence that the soil is characterized as a bank where biodiversity is stored. It is a well-known fact that the organisms participating in the formation of the biological characteristics of the soil are characterized by a wide and complex diversity, both numerically and taxonomically, as well as in terms of mutual relations formed between them. In this regard, it is extremely difficult from a practical point of view to consider all of them in one study, or rather, it is still impossible. Therefore, we consider it appropriate to characterize the changes in the biological properties of soils depending on anthropogenic effects in our studies according to their fungal biota, more specifically, the number and species composition of the fungi formed in the soil areas selected for research, their eco-trophic relationships, frequency of occurrence, as well as their response to anthropogenic effects. has been done.

It was determined that depending on the anthropogenic effects, there is a change in the eco-trophic structure of the

mycocomplex specific to each biotope, and this manifests itself in the decrease of the specific weight of saprotrophy and the increase of polytropy in the mycocomplex of relatively clean soils. A similar situation manifests itself in relation to toxicogens, which are manifestations of eco-trophic specialization.

During the determination of the responses of fungi involved in the formation of the mycobiota of soils exposed to different anthropogenic influences in the conducted studies, it became clear that the inducibly activated species found in relative soils, and sensitive (susceptible group) species are not found in oil-contaminated soils.

The factors affecting the formation of urban soils (for example, the climate is slightly higher in accordance with urban specifics, the relief changed as a result of human economic and construction activities, the composition is variable, etc.) differ from the factors affecting the process of soil formation under natural conditions. In short, urban land is characterized as an anthropogenically transformed environment. It should be noted that due to the increasing intensification of the urbanization process, the attention to urban land is increasing day by day, and the research conducted in this direction is expanding significantly both in terms of scope and number.

Narmina Isayeva
Azerbaijan State Agrarian University
isayeva-91@bk.ru

CHEMICAL COMPOSITION OF POMEGRANATE (*PUNICA QANATUM* L.) AND ITS USE IN FOLK MEDICINE

Keywords: *tannin, flavinoids, anthoyanin, phytoncides, vitamins C, B, PP*

Açar sözlər: *aşı maddəsi, flavonoid, antosian, fitonsidlər, vitaminlər C, B, PP*

A highly medicinal, vitamin-rich fruit plant named pomegranate grows in the fertile lands of Azerbaijan. Because the structure of the fruit of the plant resembles a crown, it was given the name "king" of fruits. Pomegranate is cultivated in most countries of the world. Varieties of the plant differ from each other in terms of physical and mechanical characteristics, depending on the ecological conditions of the regions where they are cultivated. Depending on the conditions under which the pomegranate is grown, its juice, juice composition, peel, ripening period, etc. varies between species. Guloysha, Thin peel, Sour pomegranate, Velas, Irigila, Melas-Shell (Aghdam-Karabakh zone) etc. varieties are widespread in our republic. In each of these varieties, the fruits are of great importance because they have a high chemical content. Pomegranate fruits are very rich in chemical composition. 5-10% glucose, 14% vitamin C, 10-12% lemon, malic acid, vitamin B, PP, tannin, minerals (Ca, Mg, Co, C), phytoncides, flavinoids are the basis of pomegranate fruit. The antioxidant property of the plant makes it more valuable.

Pomegranate fruit consists of peel, seeds and juice. 27.90%-51.70% of the fruit is the peel, 7-21.15% is the seed, 375.35%-61.93% is the juice. Pomegranate seeds contain 35.02% water, 1.55% ash, 6.53% fat, 12.64% starch, 34% fiber, and 10% N substances. The fruit side of the plant, root and root bark contain 34% astringent. The astringent contained in pomegranate gives it an astringent property. The amount of inoculant in the peel of pomegranate grown in Azerbaijan varies from 0.25% to 8.71%. The amount of inoculant in the peel of pomegranate fruit, which grows wild in our forests, is between 35-37%. The graft material is the main raw material for the leather industry. One of the valuable substances contained in pomegranate juice is anthocyanin substance, which mainly consists of glucoside compounds. Gulesha, pink gulesha, melas, red bark etc. it was found that delphinidin, malvinidin, cyanidin and anthocyanin substances are present in the juice of the fruits of the cultivars. Besides anthocyanins and flavonoids, the juice also contains catechin and a small amount of leucoanthocyanin. The peel contains flavonoid substances – catechins, leucoanthocyanins, anthocyanins, flavones. Gallic and ellagic acids are the main components of phenolic acid in pomegranate peel. The content of vitamin C in pomegranate juice is 7,5%-8,9 mg. In laboratory conditions, it was found that the content of vitamin C in the pomegranate peel is 3 times more than the content of the juice. It is also known that the juice contains thiamin (B₁), riboflavin (B₂) vitamin, pectin in small amounts. The composition of the shell consists of 15% cellulose, 7,3-8% hemicellulose. In total, 16 types of amino acids have been found in pomegranate. 6 of them are indispensable for the human body. Mineral substances are very rich in both the peel and the juice of the pomegranate. Iron, manganese, copper, calcium, phosphorus, silicon,

magnesium, aluminum, chromium, lithium, etc. micronutrients make up the composition of pomegranate juice. After producing juice from pomegranate fruits, the seeds are also processed for their rich content. The composition of the seed consists of fat, starch, cellulose, nitrogen substances, sol. Cultivated and wild pomegranates in the territory of Azerbaijan are of great importance for the human body and its health. Its fruit and bark, which adapt very well to the climatic conditions of our plant republic, have been widely used in folk medicine since ancient times. However, pomegranate was included in scientific medicine in 1807 with the help of Indian doctors. People preferred to use the fruit juice of the plant in case of diseases of the cardiovascular system and kidneys. They have obtained extensive information on the positive effects of the digestive system, gastrointestinal tract, nausea, scurvy, strengthening the body, gum bleeding, inflammatory processes, anemia, and quenching thirst. The citric acid contained in the crab pomegranate, which grows in the forests of Azerbaijan, rich in wild fruit plants, is used in the production of "sodium-citrate" preparation, which is of great importance for blood transfusion, and in the food industry. Its fruits have been used for burns, malaria, and the roots of the plant have been used for centuries as an anthelmintic. The root contains tianin, malic acid, pectin, salitrin, etc. was found. The fact that the plant has perennial red velvety flowers allows it to be used as a decorative plant in parks and gardens.

Ayyət Abdullayev
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
ayyatabdullayev@gmail.com

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ İCTİMAİ LEKSİKANIN FUNKSİONALLIĞI

Açar sözlər: morphem, leksem, leksik vahidlər, ictimai leksika, monem, sintaqm

Keywords: morpheme, lexeme, lexical units, public lexicon, monem, syntagm

Məlumdur ki, digər dillərdə olduğu kimi fransız dilininin qrammatikası dildə dil nizamı yaradır və bu dilin qrammatikası iki hissədən – morfolojiya və sintaksisdən ibarətdir ki, bu sahələr də bir-birinə sıx bağlıdır. Morfolojiya sözləri, onların quruluşu, formalaşması və dəyişməsinə, bununla yanaşı, nitq hissələri və onların qrammatik kateqoriyalarını öyrənir. Bundan başqa, morfolojiya morfemləri öyrənir, fonemlərdən ibarət olan morfemlər isə öz növbəsində sintaktik əlaqələrin yaranmasına töhfə verir (İsmayılov, 2008: 256). Məhz buna görə də, alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, morfolojiya cümlə quruluşunu öyrənən sintaksislə sıx bağlıdır. Çünki morfemlər dilin məna yükü daşıyan kiçik bir vahidi kimi qəbul olunur. Morfemin ən ali səviyyəsi isə sözdür. Məsələn fransız dilində “chou- fleur” (gül kələmi) sözündə iki morphem var: “chou” və fleur. Bu morfemlərin hər ikisinin ayrılıqda müstəqil mənaları var və birgə şəkildə də vahid məna ifadə edilə bilər. Fransız dilindəki “Chapeau” (papaq) sözündə də “chap” “eau” olmaqla iki morphem mövcuddur, lakin bu morfemlər ayrı-ayrılıqda

məna kəsb etmərlər, onlar birləşərək, söz şəklində vahid məna ifadə edə bilirlər. Morfemin iki növü vardır:

- 1) *Leksik morfemlər və ya leksemlər*
- 2) *Qrammatik morfemlər*

Leksik və qrammatik morfemləri konkret misal üzərində izah edək.

Məsələn: “chanteur” (kişi ifaçı) sözündəki “chant” leksemdir, çünki o “chant” bu “chanteur” sözünü buna bənzər sözlərdən - “balayeur”, “voleur” kimi sözlərdən fərqləndirir. “eur” isə qrammatik morfemdir, onun vasitəsilə “chanteur” sözünün kişi cinsində olduğunu müəyyən etmək olur. Bundan başqa, bəzi dilçi alimlər morfemləri azad və asılı olmaqla iki hissəyə bölürlər. İddia edirlər ki, məsələn “vendeur” (satıcı) sözündəki “vend” sözün kökü olduğu üçün azad morfeim, “eur” isə affiks olduğu üçün asılı morfeim hesab olunur. Bu mənada ki, affikslər heç zaman müstəqil forma təşkil edə bilmirlər.

Görkəmli fransız dilçi alim André Martinet özünün “Elément de Linguistique Générale” əsərində “Monème”ləri iki kateqoriyaya – leksikologiyaya aid olan leksem və morfeimlərə bölür. Alim konkret cümlə üzərində izah verir:

- *Le petit Paul me chante des chansons.*

Bu cümlədəki “petit”, “chant”, “chanson” sözləri leksem, “le”, “me”, “e”, “des”, “s” isə morfeim kimi qiymətləndirilir. Alim hesab edir ki, bütün bu morfeim və leksemlər, birləşərək, “monème” yaradırlar (2).

“Les syntagmes”ın formalaşması

André Martinet yazır ki, “monème”lər də birləşərək, “syntagmes”ləri formalaşdırırlar. Məsələn:

-L'équipe de Sainte-Etienne remporte la Coupe de France (Sainte-Etienne komandası yenidən Fransa kubokunu qazandı) cümləsində

1- «L'équipe de Sainte-Etienne» və «la Coupe de France» “syntagmes”dırlar.

2 - remporte (rem- port-e) isə “monème” birləşməsidir, bu da ayrılmaz “syntagme” hesab olunur.

Leksika özü istifadə arealına görə bir neçə sahəyə bölünür:

İctimai, siyasi, iqtisadi, hərbi, hüquqi, mədəni, idman və poetik leksika mövcuddur ki, bu leksik vahidlərin düzəlməsi üçün «Les locutions verbales» dan (felli ifadə) istifadə olunur. «Les locutions verbales» dilin hərəkət semantikalı leksik vahidi hesab olunur və fransız dilində yuxarıda sadalanan sahələrlə bağlı çoxsaylı ümumişlək hal alan «Les locutions verbales»lar mövcuddur ki, onların vasitəsilə hər hansı bir fikir daha dəqiq, daha səlis və daha estetik ifadə edilir (GAK, Grigorev, 2005: 454).

Öncə ictimai leksikaya diqqət çəkək. O, müasir Fransız dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Cəmiyyətdə, istehsalat prosesində, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində intensiv dəyişmə özünü göstərir.

İctimai leksikanı təşkil edən «Les locutions verbales» (felli ifadələr)ların az, lakin dildə daha çox işlənən hissəsi aşağıdakılardır.

Jeter un coup d'œil – Nəzər yetirmək (Il suffit de jeter un coup d'œil sur leur longue histoire). **Jeter un replique**- replika atmaq (Ils m'obligent à jeter ma replique de ak). (**Passer un coup de fil** - Əlaqəyə çıxmaq, (Si vous êtes en quête d'une belle GT originale, il est peut-être encore temps de passer un coup de fil au concessionnaire Lexus le plus proch). **Il pleut des cordes** - Güclü yağış yağır (Il pleuvait des cordes quand je suis parti ce matin). **Plevoir comme vache qui pisse** - Şiddətli yağış yağır (Kit et Suzanna voudraient passer ce soir pour l'apéritif ? Ce serait fun, table ouverte à partir de 19 heures, venez comme vous êtes, barbeuque s'il ne pleut pas comme

vache qui pisse). **Donner un coup de main** - Yardım əli uzatmaq (Pour se sortir de la misère et donner un coup de main au reste du monde, les Américains devront se montrer solidaires et ça ne s'annonce pas simple). **Donner mal à la tête** - Baş ağrısı vermək (Cette question me donne mal mal à la tête). **Donner la leçon** - dərslər vermək (L'imaginaire sert à donner une leçon de vie, de la façon la plus synthétique possible). **Donner rendez-vous** - Görüş vermək (Vous pourrez y afficher des messages personnalisés, y donner rendez-vous à un ancien collègue ou y consulter la liste de tous les participants). **Donner vos coordonnées** - Əlaqə nömrələri vermək (Veuillez nous donner vos coordonnées et nous les ajouterons à notre liste d'envoi). **Donner un bout de fil** - İp ucunu vermək (İl nous donne un bout de fil pour trouver la réponse de la question) (4).

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, B.B. (2008). Grammaire française Syntaxe. Bakı: "Nurlan", 256 s.
2. Roland Eluere tome – 1 Pour aborder la linguistique, Les Editions ESF, 17, rue, Viète, 75017 Paris, 160 p.
3. GAK, V.G., Grigorev, V.V. (2005). "Teoriya i praktika perevoda". Moskva: "Interdialekt", 454 s.
4. <https://www.linguee.fr/francais-anglais/traduction/la+question+se+pose+plut%C3%B4t+pour.html>

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Adilə Əsədova

-Lar (-lər) kəmiyyət şəkilçisinin onomastik vahidlərdə işlənmə çalarları8

Ruhiyyə Nağıyeva

Qədim mədəniyyət beşiyi Şuşa10

İsa Hüseynov, Aytac Musayeva

Kimyanın tədrisində fəal interaktiv təlim üsullarının tətbiqi və əhəmiyyəti15

Sevinc Abdullayeva

Təşkilatlara sosial yaşamanın əsas komponentləri19

Fəxriyyə İbrahimova

Rəqəmsal iqtisadiyyatda maliyyə texnologiyalarının tətbiqi məsələləri23

Arif Məmmədli

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə məcburi köçkünlərin qayıdışı ilə bağlı dövlət siyasəti28

Məhəbbət İmanov

Dövlətin maliyyə sistemində vergi nəzarətinin rolu34

Çinarə Osmanova

Azərbaycan tayfalarının Şərqi-Asiya və Anadolu cəmiyyətləri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri38

Elşad Həsənov

Azərbaycan-Avropa Birliyi iqtisadi münasibətlərinin inkişafında Şərqi Avropa ölkələrinin rolu və yeri43

Elmar Muradov

İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində transmilli şirkətlərin innovasiya strategiyası48

Elçin Allahverdiyev Müasir şəraitdə vergi nəzarəti sistemlərinin təşkili xüsusiyyətləri	53
--	----

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

İsa Hüseynov, Jalə Fəttayeva “Kimyanın tədrisində ekoloji problemlər və ekoloji kimya üzrə qazanılan biliklərin ekoloji maariflənmə və təbiyədə rolu”	58
İsa Hüseynov, Rəfiqə Kərimli “Fakültativ məşğələlərdə kimyəvi birləşmələrin aşqar xassələrinin tədris əhəmiyyəti”	62
İsa Hüseynov, Şərqiyyə Rəcəbova “Üzvi kimyada “nitrobirləşmələr”in tədrisində A.Nobelin elmi, sənaye-texnoloji irsindən istifadə”	66
Nailə Məmmədova Dərman bitkiləri və onların xalq təbabətində rolu	71
Shahla Abdullayeva Fungal diseases in fruit plants of the Absheron Peninsula	74
Nailə Məmmədova Çaytikanı - <i>Hippophae rhamnoides L</i> və dərman acıqovuğu, zəncirotu (<i>Taraxacum officinale Wigg.</i>) bitkisinin əhəmiyyətli xüsusiyyətləri	77
Almaz Məmmədova Tut çanaqlı yastıcasının bioekoloji xüsusiyyətləri	80
Aynur Bayramova Üzüm bitkisinde yayılmış zərərvericilər və onların idarə olunması	83
Gumru Balakhanova Micromycete fungi and their relationship with the soil ecosystem	85

Nərminə İsayeva

Chemical composition of pomegranate (*Punica granatum* L.) and its use in folk medicine87

Ayyət Abdullayev

Müasir fransız dilində ictimai leksikanın funksionallığı90

İmzalandı: 21.12.2023
Formatı: 60/84, 1/16
H/n həcmi: 6,25 ç.v.
Sifariş: 708

<https://aem.az> saytında çap olunub.

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə

Tel.: + 994 50 209 59 68

+ 994 55 209 59 68

+ 994 12 510 63 99

e-mail: info@aem.az

